नं॰ — ५२१०

पुस्त॰ नाम॰ सन्ध्या मन्त्र व्याख्या ब्रह्म प्रकाशिका

कर्तृ नाम॰ श्री वन माली मिश्रः

पत्र सं॰ — ३० सं॰ ८

विषय: सूत्र पद्धति परीशिष्टं

सं·टी·
१

ॐश्रीगणेशायनमः ॐमहेश्वरंनमस्कृत्यवनमालीमहेशजः करोतिसंध्यामंत्राणांव्याख्यांब्रह्मप्रकाशिकां सम्य
ग्ध्यायतेब्रह्मादिभिरुपास्यतेकालत्रयेप्रणवादिभिर्मंत्रैर्यासूर्यमंडलाधिष्ठात्रीपरमात्मस्वरूपादेवतासासंध्या ध्यैचिं
तायामित्यस्यधातोरातश्चोपसर्गेइतिकर्मण्यङ्प्रत्ययः तत्रयोगीयाज्ञवल्क्यः ब्रह्मणोपासितासंध्याविष्णुनाशंकरेणच
कस्तोनोपासयेद्देवींसिद्धिकामोद्विजोत्तमः दिवावायदिवारात्रौयदज्ञानकृतंभवेत् त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वंविप्र
णश्यति सर्वावस्थोपियोविप्रः संध्योपासनतत्परः ब्राह्मण्यान्नहीयेतश्चेत्सजन्मगतोपिसन् यावंतोस्यांपृथिव्यांतुवि
कर्मस्थाद्विजातयः तेषांतुपावनार्थायसंध्यासृष्टास्वयंभुवा संध्योपासितायेनतेनविष्णुरुपासितः दीर्घमायुःसविंदे
तसर्वपापैःप्रमुच्यते। यमः संध्यामुपासितेयेतुसततंसंशितव्रताः विधूतपापास्तेयांतिब्रह्मलोकंसनातनं एतत्सं
ध्यात्रयेप्रोक्तंब्राह्मण्यंयदधिष्ठितं विजानतः संध्यात्रयविहीनस्तुनसब्राह्मणउच्यते छंदोगपरिशिष्टे एतत्संध्यात्रयेप्रो
क्तंब्राह्मण्यंयदधिष्ठितं यस्यनास्त्यादरस्तत्रनसब्राह्मणउच्यते यमः यदह्नाकुरुतेपापंकर्मणामनसागिरा आसी
नःपश्चिमांसंध्यांप्राणायामैर्व्यपोहति यद्रात्र्याकुरुतेपापंकर्मणामनसागिरा पूर्वांसंध्यामुपासीनःप्राणायामैर्व्य
पोहति यद्रात्र्याकुरुतेपापंकर्मणामनसागिरा पूर्वांसंध्यामुपासीनःप्राणायामैर्व्यपोहति छंदोगपरिशिष्टे व्रत १

इदं प्रवक्ष्यामि संध्योपासनकं विधिं अनर्हः कर्मणां विप्रः संध्याहीनो यतः स्मृतः संध्यालोपस्य चाकर्ता स्नानशीलश्च यः
शुमान् तं दोषा नोपसर्पंति वैनतेयमिवोरगाः दक्षः संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्
स्य फलभाग्भवेत् गोभिलः संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते मनुः
नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो
व्यपोहति पश्चिमां तु समासीनो मलं हंति दिवाकृतं योगीश्वरः अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते सूत उवाच
सायं प्रातस्त्वयः संध्यामुपास्ते शुद्धमानसः जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरं येवान्येदारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्याद
योदिवि तेवास्य सौम्यतां यांति शिवाः शिवतमातरे येवान्येदारुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयोदिवि तेवास्य सौम्यतां यां,
स्तथा विष्णुपुराणे उपतिष्ठंति ये संध्यां न पूर्वां न च पश्चिमां व्रजंति ते दुरात्मानः तामिस्रं नरकं नृप इति कूर्मपुराणे यो
न्यत्र कुरुते कर्म धर्मकार्ये द्विजोत्तमाः विहाय संध्याप्रणतिं स याति नरकायुतं याज्ञवल्क्यः स्नानमब्दैवतैर्मंत्रैर्मार्जनं प्रा
णसंयमः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः इति प्राणायामसंयम इति सांगसंध्योपलक्षणम् गायत्र्याः प्र
त्यहं जपः इति अलेतराभिदानादिविशिष्टप्रत्यहमिति श्रवणात् स्नानादीनां नित्यते यत्र सूतकेकर्मणां त्यागः सं

सं.टी.
२

ध्यादीनां विधीयते संध्यापंचमहायज्ञान्नैत्यकं पितृकर्मच तन्मध्ये हापयेद्दोषो सूतकान्ते पुनः क्रियाः सर्वकालमुपस्था
नं संध्ययोः पार्थिवेष्वपि अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः सब्राह्मणः सूतकोसृतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः सूतवे
शुरशुद्रस्थवर्ज्याः श्राद्धेस्वकालतः नाभेरूर्ध्वमथोवापि स्रवद्रक्तव्रणेषुच पितृकर्म न कुर्वीत कृते च पितृहा भवेत्
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते इत्यादिस्मृतिवाक्यम् तद्दाविनिक
संध्यानिषेधपरं मानससंध्यातु सूतकादावपि न त्याज्या तथाच पुलस्त्यः संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् सू
तके मृतके वापि त्यजनाद्भ्रत्ययोगतिमिति योगीश्वरः संध्यास्नानं त्यजन् विप्रः सप्ताहं शूद्रतां व्रजेत् तस्मात्स्नाने
तथा संध्यां सूतकेपि न संत्यजेत् शिवविष्णवर्चने दीक्षा यस्य वाग्निः परिग्रहः श्रौतस्मार्तानि कुर्वीत स्नातः शुद्धो यतो हि स
सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न संत्यजेत् मनसैवोच्चारयेन्मंत्रान् प्राणायाममृते द्विजः एतद्विदित्वा यः संध्यामुपास्ते सं
शितव्रतः दीर्घमायुः सविंदेत सर्वपापैः प्रमुच्यते मानससंध्याप्रकारस्त्वाह्निके गुरुचरणैर्दर्शितः तथाहि भारद्वाजः
सूतके मृतके वापि प्राणायाममंत्रकं तथा मंत्रांस्तु मनसैव उच्चार्य समाचरेत् गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदये
त् मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि अत्र गायत्रीदशकं जपं कुर्यात् तथावाश्वलायनः आपन्नश्चाशुचिः काले २

तिष्ठेन्नापि जपेद्दशेति आपन्नश्चापद्ग्रस्तश्चशुचिरशुचिर्वृतः तेषामग्निसमर्तावुक्तमपामभावेप्यर्कस्यावलोकतेति जला॰
भावेमार्गेवयनेतश्शुचावपि उभयोःसंध्ययोःकालेमनसाचार्थमन्त्रजेत् इति अशुचावशेषेवकालेश्राद्धकालेभोजिनो
संध्याधिकारसिद्धयेविशेषःस्मर्यते दशाकृता पिबेदापोगायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः ततः संध्यामुपासीत शुध्यतेतदनंतरम्
नैतच्छूद्रभोजनप्रायश्चित्तेतस्यगुरुत्वाणावक्ष्यमाणत्वात् किंतु संध्याधिकारसिद्धयेइतिपारजातेस्फुटं अतस्सततशुचाव
शुचौवासंध्यापरित्यागेनदोषःइत्याह योगियाज्ञवल्क्यः अनर्हः वोत्सृजेयस्तुसविप्रःशूद्रसंमितः प्रायश्चित्तीभवेच्चैव
लोकेभवतिनिंदितःइति अचिरपिनोपतिष्ठंतियेसंध्यांसस्थावस्थासुवैद्विजाः हिंसंतितेसदापापाभगवंतंदिवाकरम्
दक्षः अहोरात्रस्ययःसंधिःसूर्यनक्षत्रवर्जितः सातुसंध्यासमाख्यातामुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः व्यासः उपास्तेसंध्यावेला
यांनिष्पत्तयादिवसस्यच तामेवसंध्यातस्मात्प्रवदंतिमनीषिणः योगीश्वरः ह्रासवृद्धीहिसततंदिवसानांयथाक्रमं
संध्यामुहूर्तमात्रंतुह्रासेवृद्धौसमास्मृता संयौसंध्यामुपासीतनास्तगेनोदितेरवौ अकालोपासितासंध्यासंध्यावंध्यावधू
रिव तथाजपाणांचैववेदानांसंगस्तुभयमयोर्भवेत् मध्यमायांतुसंध्यायांसर्ववेदसमागमः संधिस्तुसर्ववेदानांसंध्याते
नप्रकीर्तिता संध्यानेपरमेसूक्ष्मेनिर्गुणेगुणबोधिनी प्रधानपुरुषातीतेसंधितेसंधिरुच्यते दक्षः राज्यंतया द्विसं॰

मे·टी
२
3

ध्यादिकालउच्यते दर्शनाद्रविरेखाया स्तदंतामुनिभिः स्मृता प्रातःसंध्योपासनन्तत्रामध्यमोस्नानकर्मणि आदित्या
पश्चिमोसंध्यामुपासीतद्विजःसदा धर्मसारसमुच्चयेनियौ उत्तमातारकोपीतिमध्यमानारलुप्तकी अधमासूर्यस
हिताप्रातःसंध्यात्रिधामता संध्याकालप्रामुदयाद्विजस्याद्विमूर्तकालात्रियस्यतदर्धः स्यात्तदर्धःस्याद्विप्रेणाप्युतः
तथैवसायमितेतेषांविप्रादीनांअयंक्रमः इति मनुः नप्रातर्नप्रदोषश्चसंध्याकालोनियम्यते मध्येकालोनुकल्पश्चसर्वत्र
कर्मणिस्मृतः उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयसंमिता सायंसंध्यात्रिघटिकापश्चादुपरिभास्वतः आसंगवंप्रातःसंध्या
आप्रदोषावसानेवसायंसंध्याकार्या मध्याह्नसंध्यागौणकालमाह दक्षः अध्यर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीष्यतेइ
ति व्यासः यासंध्यासाचगायत्रीत्रिधाभूत्वाव्यवस्थिता गायत्रीनामपूर्वाह्णेसावित्रीमध्यमेदिने सरस्वतीचसायाह्ने
सैवसंध्यात्रिषुस्मृताः गायत्रीतुभवेद्रक्तासावित्रीशुक्लवर्णिका सरस्वतीतथाकृष्णाउपास्यावर्णभेदतः गायत्रीब्र
ह्मरूपातुसावित्रीरुद्ररूपिणी सरस्वतीविष्णुरूपाउपास्यारूपभेदतः प्रतिग्रहान्नदोषाच्चपातकादुपपातकात् गा
यंतेत्रायतेतस्माद्गायत्रीप्रोच्यतेयतः सावित्रीद्योतनात्सैवसावित्रीपरिकीर्तिता जगतःप्रसवित्रीयावाग्रूपत्वात्सरस्व
ती तथासंध्योपासनंब्राह्मणेउद्यंतमस्तंयायान्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन्ब्राह्मणोविद्वान्सकलंभद्रमश्नुतेसावा

दित्योब्रह्मेति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति यएवंवेदेति अस्यायमर्थः वक्ष्यमाणप्रकारेणप्राणायामादिकंकुर्वन् यथोक्तना
मवर्णरूपोपेतसंध्याशब्दवाच्यमादित्यंब्रह्मेतिध्यायन्नैहिकामुत्रिकंचसकलंसंपूर्णंभद्रंकल्याणंविद्वानश्नुतेप्राप्नोतिचः
एवमुक्तध्यानेनशुद्धान्तःकरणब्रह्मसाक्षात्कुरुते सपूर्वमपिब्रह्मैवाज्ञानाज्जीवत्वंप्राप्तोयथोक्तज्ञानेनतदज्ञानध्वंसेब्रह्मैवा
प्येतिप्राप्नोति तथाचश्रुतिः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति योसावादित्येपुरुषः सोसावहमस्मीतिच व्यासः नाभिन्नात्प्रतिपद्येतेन
गायत्रीब्राह्मणंसह सोहमस्मीत्युपासीतविधिनायेनकेनचित् इति प्राणायामादीनितदङ्गानिसूर्यंध्यायन् गाय
त्रीजपामुख्यंकर्मेतिज्ञेयं गायत्रीमभिध्यायन्हृत्पद्मेसमुपस्थितान् धर्माधर्मविनिर्मुक्तः सयातिपरमांगतिं इ
तिस्मृतेः व्यासः गृहेत्वेकगुणासंध्यागोष्ठेदशगुणास्मृताः शतसहस्रकानद्यामनन्ताविष्णुसन्निधौ वहिः संध्या
दशगुणमतंप्रस्रवणेषुच त्वानन्तातीर्थेदशगुणाच्चनन्ताजाह्नवीजले शातातपः अनृतंमद्यगंधंचदिवामैथुनमेवच
पुनातिवृषलस्यान्नंवहिःसंध्यासमुपासिता यत्तिवचने संध्यात्रयेणकर्तव्यंहितेनात्मविदासदा उभेसंध्येचकर्तव्येब्रा
ह्मणेनगृहेष्वपीति तस्यायमाशयः यद्यपिवहिःसंध्यात्रयंप्रशस्तं तथापिविहरणादेरालयप्रसक्तेःश्रौतकर्मणःप्राव
ल्यात् तदन्तरायेणवेसंध्येगृहएवानुष्ठेये इति शङ्खलिखितः सव्रतीवहिःसंध्यामुपासीतेतिसव्रतीब्रह्मचारीव्रत

सं॰टी॰
४

प्रक्षाध्यानशीलत्वात् वहिस्तीर्थादौ एतेन गृहस्थस्य गृहेऽपि संध्याकरणमिति ज्ञापितम् संध्याकर्तव्यतावधिमाह मनुः
जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् माधवीये नारायणः वारुणीभिस्तथा
आदित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणं कुर्वन् दिक्षु नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक् इति वरुणश्च इममे वरुण इत्याद्याः यद्यपि
वारुणीभिर्वरुणोपस्थाने लिंगबलात्प्राप्ते तथापि श्रुतेः प्राबल्यादादित्योपस्थाने वारुणीनां विनियोगः इति विशेषोतो गु
रुचरणाह्निके माधवीयपराशरे च द्रष्टव्यः मनुः ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चस
मेव चेति दीर्घसंध्यता नाम सूर्योदयादूर्ध्वं सायं नक्षत्रोदयादूर्ध्वं गायत्रीजपः शत पर्वोक्तः तत्रैव च जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो
नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते मैत्रो मित्रदेवताकः यथा सूर्योदयः सर्वेषां प्रियो भवति तथायमपि
भारते जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते अहिंसया हि भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते इति एतच्चापि जपफलकाम्यमिति के
चित् संध्यांगत्वस्य सूर्यनक्षत्रोदययोरेवावधित्वश्रवणात् संध्याकर्तव्यता च प्रणवव्याहृतिगायत्र्यादिमंत्रपूर्वकेत्याकांक्षायां
मौंजीप्रस्तावस्वरूपमाह मनुः ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् योगिया
ज्ञवल्क्यः प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्युपास्थिता वाङ्मयं प्रणवे सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् प्रणवाद्याः स्मृताः मंत्राश्च ४

त्रिवर्गफलप्रदाः तस्मात्प्रनिसृताः सर्वे प्रलीयंते च तत्र वै मंगल्यः पावनो धर्म्यः सर्वकामप्रसाधनः तेनोपायेन तत्त्वस्य ब्रह्मर्षिं ते
स्वयंभुवः तथा ओंकारो व्याहृतीः सप्त गायत्री सशिरास्तया आपोहिष्ठाऋचस्तिस्रस्सूक्तं चैवाघमर्षणं आदित्यहृदयं गायत्र्यं तत्प्रा
तःसायं दिने मृत्युं स्वयंभुवा पूर्वं ब्राह्मणानां मुखे स्थिते सात्विके कर्म विप्राणां महापातकनाशनं पापेन जायते तस्मादन्ते
स्तेन वोत्सृजेत् गायत्र्यस्य भवेच्छंदो ह्यग्निर्देवतमथाने आदौ सर्वेषु मंत्रेषु जीतविधयेष्वेव कर्मसु विनियोगः समुद्दिष्टः स्वेनोवर्णो
उदाहृता त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारंभेषु सर्वदा तिस्रः सार्द्धस्तु कर्तव्या मात्रास्तत्वार्थचिंतकैः देवताध्यानकाले तु स्तेकुर्या
त्तसंशयः तैलधारावच्छिन्नं दीर्घघंटानिनादवत् एवामेव च प्रवस्याग्रेयस्तं वेद स वेदवित् वक्त्रं तु भवते स्माद्वेवोंकारश्चतुरक्षरः
स्त्रजते से प्रपद्येत पदे प्राप्य तु पंचमे ओंकारः परमं ब्रह्म सर्वमंत्रेषु नायकः प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपसो हस्य वै पुरा ओंकारेण त
थाखात्मा उपास्तः से प्रसीदति यत्तदा लेव नेत्रानाव ब्रह्मभूयाय कल्पते प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु त्रिपदायां च गायत्र्यां
न भयं विद्यते क्वचित् आपस्तु व्याहृतयस्तिस्रो गायत्री सशिरोयुता ओंकारं विंदते यस्तु स मुनिर्नेतरोजनः भारते भीष्मपर्वणि
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिं ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृतः
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्

आगमसंहितायां सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वाधीरोनसीदति अमात्रश्चत्रिमात्रंच ब्रह्मद्वैतंब्रह्मयत्परं स्थूलंवाप्यतिसूक्ष्मं
स॰टी॰ चसर्वतः किमपितस्थितं ॐकारंविदितेयस्तुसभवेद्वेदविद्द्विजः यथापत्राः पलाशस्यशंकुनैनैवधार्यते तथाज
५ गदिदंसर्वमोंकारेणैवधार्यते ब्रह्मणः प्रणवंकुर्यादादावंतेचसर्वदा स्रवत्यनोंकृतंपूर्वंपरस्ताच्चविशीर्यते तस्मा
5 दादौतथाचांतेवेदस्यप्रणवंजपेत् तेनसंपरिपूर्णानियथोक्तानिभवंतिहि सर्वमंत्रादिरेतस्मादोंकारेनात्रसंशयः
यद्धनेचातिरिक्तंचयथावापदपातितं परमेष्ठ्यमन्त्रंदेवायातयामंचयद्भवेत् तदाकारप्रयोगेण मंत्रादौसफलंभवेत्
सर्वमंगलमांगल्यंसर्वब्रह्ममयंविभुं पावनंमोदपुण्यंच सर्ववेदमयंविभुं विदितामस्यतेजेतज्जन्मसंसारबंधनात् प्र
नत्वंसेत्यतःप्रोक्तंप्रभावगुणवर्णनं विशेषेणनशक्यंवैवक्तुंवर्षशतैरपि योगाचार्येणसंचिंत्ययाज्ञवल्क्येनधीमता
ॐकारोनिर्णीयोऽस्त्येषप्रोक्तः शिष्यहितैषिणा हृदयाग्रेगायत्रीप्रसंशायां तस्याश्चैवतदोंकारोब्रह्मणसमुपासि
तः आस्थोतपरमेनाथ्यंत्रैलोक्येनुनविद्यते आसीन्नैवयदाकिंचित्सदेवासुरमानुषं तदेदंतमेवासीदात्मवित्सत्वविश्वकं
गतभीरहितीयोपिएकाकीनसमोदते चिंतयामासगायत्रीप्रपन्नासाभवत्तदा गायत्रीसाभगवतपत्नीप्रणवोभ्यपातिस्मदा
पुनरन्योन्यदंपत्यादितितामभूज्जगत् प्रणवोहिपरंतत्वंत्रिदेवंत्रिगुणात्मकं त्रिदैवतंत्रियामंचत्रिप्रजंत्रिरवस्थितं त्रिमात्रंचत्रि ५

कालेव त्रिलिंगमनघोविदः सर्वमेतद्धि हृद्येण व्याप्तेन प्रणवेन हि ऋग्यजुः सामवेदाश्च त्रिवेदीति निगद्यते सत्वं रजस्तमश्चैव त्रि
गुणा परिकीर्तिताः ब्रह्मा विष्णुस्तथैशाने त्रिदैवतमितीष्यते अग्निः सूर्यस्तथा सोमस्त्रियामेति प्रकीर्तितः अतः परं वह्निः प्रश्नेयन
प्रत्नमदाहृते हृत्कंठताल्वके चेति त्रिस्थानमिदमुच्यते अकारोकारमश्चेति त्रिमात्रा प्रोच्यते बुधैः भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिकाल
मिति संस्मृतः स्वोप्तेन ऐसकं चेति त्रिलिंगमिति संस्मृतः त्रिस्वभावास्थितो देवो मतं यो ब्रह्मवादिभिः पर्यवस्यति यत्रैतद्विश्वमेतत्प्र
तेयतः निर्मात्रिकः समाचोपि सादिरेव निरादिकः सतत्व सर्वदा संज्ञिर्ध्यातव्यश्च विजानता वेदेषु चैव शास्त्रेषु वहुधास्य
व्यवस्थितिः तथास्त्यपि चैकोयं घटाकाश इव स्थितः कर्मारंभेषु सर्वेषु त्रिमात्रः स प्रकीर्तितः स्मृतोयत्र यथोक्तश्च स्व
रेवस्तथैव च ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तश्च यजुःश्रुतौ सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः संप्लुत एव च सनत्कुमारसिद्धांत प्रणवो वि
स्मृह्यते यः स्थितस्य च विश्रांतिस्तत्परं ब्रह्म सेवकं उच्चारितस्य तस्यास्य विश्रांतौ वयदक्षरं तदक्षरं सदाध्यायेयतस्तच्चैवली
यते चेतश्चानितव्रस्य विश्रांत शनाह्वे व यमः कुर्वीत ब्रह्मविद्धि प्रोयदीर्घ्वे हेगमात्मनि सर्वस्यापि च शाहस्य स्येते उच्चारि
तस्य यत् तथा ध्यायेयस्तु सत्तानी शाह्व ब्रह्म उच्यते याज्ञवल्क्यो मनीनां च प्राब्रवीत् जनकस्य च वाशिष्ठोपि तथा स्या
मां वेशनाह्वेयमः तैलधारावच्छिन्नं दीर्घघंटानिनादवत् अवाग्मेषणं वस्याग्रे यस्तं वेद स वेदवित् स्थितास्सर्वेषु शब्देषु स

ने॰टी॰
८

र्वेद्यासमनेनवै यद्दिनेनविनाकिंचित्तवक्तुं यातिगिरापिवक्तुं उद्गीथेसउपासीत उपास्योमध्यतस्तेषोनादेविश्रावयेहेतेद्दि उत्स
न्नमेतत्तयतः सप्तसव्याहृत्यतिहेतुसलयेपि यत्र यकाद्दरेणापिजनेतियेनयामानिकोत्तमः परमोस्तितंस्मरेत् ध्येयंनजप्यंनव
घूजनीयंयस्यत्रदेवाद्दरणीयमन्यत् उत्कारसेसारपयोपिमानेतारावित्सः प्रणवः सप्रज्यः इति अवतस्यासकालोच्चारणामा
त्रेणसर्वस्मात्पापादितो यद्वा अवतिसर्वकामनयाभक्तानोवांछितंफलंददातीत्योम् यात्तोनानानर्थकत्वादनेकार्थवाचकः
ॐकारशब्दोऽ तत्रयोगियाज्ञवल्क्येनास्यनामोत्तराण्यप्येनेकोत्तुक्तानितेषोनिरुक्त्यस्तेत्रैवकथितास्तत्रथवावगंतव्याः विस्त
रभयान्नेहदर्शितः अथव्याहृऽतयोनिरूप्यंते तत्रयोगियाज्ञवल्क्यः अतः परंप्रवक्ष्यामिव्याहृतीनोचनिर्णयं सप्तव्याहृतयःप्रो
क्ताः पुराकल्पेस्वयंभुवा तास्वेवसप्तसंख्येदोसिलोकाः सप्तप्रकीर्तिताः त्रियावत्तर्यावित्तेयाः पंचयासप्तयापुनः भूर्भुवः स्वरिति
तिस्वश्चायाश्चसप्तप्रदाहृताः चतस्रीणांसमायोगात्सप्तव्याहृतयस्मृताः मनुयाज्ञवल्क्यौ ॐकारपूर्विकास्तिस्रोमहाव्याहृ
तयोव्ययाः इतियोगियाज्ञवल्क्यः सप्तव्याहृतयःप्रोक्ताः प्राणायामेषुनित्यशः भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यंतथैवच भूरा
द्याश्चैवसत्यंताव्याहृतयश्चसप्तवैलोकास्तएवसत्येनेउपर्युपरिसंस्थिताः चतुर्दशविधंस्वर्गे सृष्टंदेवाहृतेस्वयं सप्तलोकाभ
विष्यंतितस्माद्व्याहृतयः स्मृताः व्याहृतमितिदमासीत्तद्देवासुरमानुषे सप्तस्येव्याहृतेश्वैवंप्रजापतिरितिश्रुतेः यतास्तव्याहृ ८

तीसम्भयः स्मरेत्प्राणेऽस्मिन्यमेडयास्मिंश्चैतेन विश्वे भुवनसमकं सर्वेषु देवलोकेषु कामचारश्च जायते तथा प्रधानदेवसंभूते
ब्रह्माण्डे हिरण्मये भूराद्यैः सप्तभिर्व्याप्ते समन्ततः परमे मतः अथोर्ध्वं क्षिदितेविंडेसमप्रकृतिलौकिके अनेन कोशमध्यस्थे जीव
भास्करभाविते अजस्थनाभाडस्तत्रेयास्मिन्विश्वप्रतिष्ठिते महदादिविशेषान्तमव्यक्ते गच्छते लयं तथा भवेति यस्मिन्भूतानि
स्थावराणि तस्मात्भूरिति नियाम्य यमाख्याहृतिः स्वयं भवेति भूमा भूतानि स्फुपभोगदायेषु नः कल्पांते उपभोगाय भुवस्मा
त्यकीर्तितः शीतोष्णविष्टे तेजोऽस्मि जायते स्तानियच्चैवे आलयेसकृतीनां वसलोकः स उदाहृतः अथ हृतरलोके भ्यो महोऽस्य
परिमाणतः हृदयं सर्वलोकानां महस्तेन निगद्यते कल्पदाहे प्रलीनास्तु शाणिनो वैस्वयं भवः जायते च पुनस्तस्मै जनस्ते
न उदाहृतः सनकाद्यास्तपःसिद्धाः येवामे ब्रह्मणः सुताः अधिकारनिहत्ताश्च तिष्ठन्तस्मिंस्तपस्ततः सत्येन सप्तमो लो
को ब्रह्मणः सदनेतमः सर्वेषां चैव लोकानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा ज्ञानकर्मसमुनिष्ठानां न यासत्यस्य भाषिणं प्राप्यते वो
पभोगार्थी प्राप्य न च्यवते पुनः सत्ये तत्सत्ते लोकस्तस्मात्तूर्ध्वं न विद्यते आसमेतान्पातालादंडमेव उदाहृतः अथस्मात्पा
र्थिवमंडमूर्ध्वं चैवा हिरण्मये अपुनर्मरणायैत ब्रह्मणः सदने स्थिता अधिकारविनाशे तु ब्रह्मणः सह प्राप्यते अव्यक्ते
वैदिकस्योतेमच्यते ब्रह्मणा सह विशेति परमं धाम पुरुषं भास्करं परं पंचमे दीपनश्चैव सप्तव्याहृतिनिर्णयः येनानाम

सं·टी·
८

च्यतेविद्वान्भवग्राहार्णवाकुलः हृष्टिपराशरोपि अथाहनामिदमासीत्सदेवासुरमानवे संदेयादामृजद्ब्रह्मासमथाहतयःश्च
अयातिस्थामहाशोकात्तामोसर्वत्रयोजना यत्नास्मिसकलेव्यामेनभावोनास्तिवापरे संभैतेस्वर्गलोकादेस्समाहर्षेनविद्यते तस्मा
ल्लोकात्मरोमुक्तिरर्वाचीनायपेनया प्राणसंयमनयेनअभ्यस्ताश्चरकादिभिरिति अथयाहतीनोव्याख्या भवनेत्यः सर्वव्यापक
मित्यर्थः भ्रमतायामित्यस्माद्धातोर्क्विप्प्रत्ययः यद्वा भवंत्यस्माद्भूतानीतिभूः यद्वा भवंतिप्राप्नुवंतिप्रलयकालेलीनतांयांतिभू
तानियस्मिन् इतिभूः यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंति इतिश्रुतेः भूप्राप्तावित्यस्माद्धातोर
धिकरणेक्विबिति भुवः समीचीनोअमृतपानादिभोगाःसुकृतीनांयत्रस्वर्गःसर्वप्रियमानंदस्वात्मस्वरूपामित्यर्थः सुखदेवादस
भुवीत्यस्मात् क्विपिरूपेमहीयंतेपूज्यंतेऽयतत्रलोकेभ्यस्तत्रातिशयसत्त्वादिभिः सुकृतिनोयत्रतन्महः प्रजास्थानेमहइत्याप
मित्यस्मादसुनिप्रत्ययेरूपेजन्यतेउत्पद्यतेस्वरात्रिसमयेयस्मिन्लीनाःप्राणिनोब्रह्मणाश्चविषयेयत्रसजनः सर्वकारणस्थानमि
त्यर्थः जनीप्रादुर्भावेऽस्मादसुनप्रत्ययेरूपे तप्यतेआलोच्यतेअस्माल्कर्तरि असुन्प्रत्ययः तेषांतपस्थानमित्यर्थः सत्येत्रिकाला
बाध्येकालत्रयेपिवर्तंते इतिसत् सतोभावःसत्यंपूर्णानंदस्वरूपेप्राप्तिस्थानेयत्रात्मा सतोज्ञाननिष्ठानपुनरागच्छंति तस्मि
न्नेवप्रलीयंते यत्राप्यननिवर्तंतेतद्ब्रह्मपरमंममेतिश्रुतेः हृष्टिपराशरः समाप्यव्याहृतीत्यस्यभवेदर्होजपादिषु भूर्लोकेपा

दयोर्मध्यस्थभुवोलोकंतज्जानुनोः स्वर्लोकंकटिदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा जनःलोकंतुहृदयेकंठदेशेतपस्तथा
भ्रुवोर्ललाटमध्येध्यास्तुसत्यलोकेः प्रतिष्ठितः इति योगियाज्ञवल्क्यः अतःपरंप्रवक्ष्यामिगायत्र्यानिर्णयंशुभम्
यज्ज्ञात्वानयातिवैविप्रःसायुज्यंब्रह्मणःसदा ऋषिश्छंदश्चदैवत्यंविनियोगश्चब्राह्मणं॥ शिरश्चान्तरदैवत्यमावाह
नविसर्जने ध्यानेजपःप्रयोगश्चयेषुकर्मसुयादृशी ज्ञात्वैवंब्राह्मणैर्यत्नंब्राह्मण्यंयेनवैभवेत् व्यासः प्रविदिता
ऋषिःछंदोदैवतंयोगमेवच योध्यापयेज्जपेद्वापिपापीयाञ्जायतेतुसः तथा सवितादेवतायस्यामुखमग्निस्त
थास्मृताइतिवापाठः ऋषिस्तुविश्वामित्रप्रजापतिः विनियोगोपनयनेप्राणायामेतथैवच गायत्रीवाउदेसर्वंब्राह्म
णेंसमुदाहृतं वेदोपनिषच्छाखाखब्राह्मणनोविधानतः कीर्तितानिहितैर्नानिगायत्र्याःपावनानिच वेदेषुयान्य
नेकानिगायत्र्याःकीर्तितानिच षोडशान्तरकेब्रह्मगायत्र्यास्ताच्छिरस्मृतः ॐमापोज्योतिरित्येषमंत्रोयस्तुतुरीयकः
त्रिभ्यएवतुवेदेभ्यःपदंपादमदूदुहन् तदद्दचोस्याःसावित्र्याःपरमेष्ठिप्रजापतिः गायत्रीप्रकृतिर्ज्ञेया ॐकारःपु
रुषःस्मृतः ताभ्यामुभयसंयोगाज्जगत्सर्वंप्रवर्तते संवत्सरंतुद्विषाश्वरणीतिनिगद्यते चतुर्विंशात्मकैषात
त्वःसास्मृताभवेत् प्रणवःसर्ववेदानांगायत्रीछंदसामहं अक्षराणितथान्यस्यास्मृतामेगातितानिच चतुर्विं

शप्तात्मकैर्षानृचः साम्नतामवेत् प्रणवः सर्ववेदानां गायत्री छन्दसामहं अक्षराणि तथान्यस्याः स्तान्येगानितानित
मं.टी. चतुर्विंशतितत्त्वानि ओंकारः पंचविंशकः चतुः पंचाक्षरो देवी त्रिपदाष्टाक्षरे पदे गेयकाले समं गानां यकारास्याः प्रजाय
८ ते चतुर्विंशः सविज्ञेयो लक्ष्यस्थांत्यस्तथात्मसः केचिदिच्छन्ति निःक्रांतेयकारेणे प्रतिष्ठिते चतुर्विंशतिमेत्रोयं मन्त्रे ब्रह्म
8 निष्कले ओंत्यमोपोमवेद्वर्णो व्यंजनेवाईमात्रके ततत्ताल्वविनिर्दिष्टंत वर्णाविसोमरूपके तेनैवाराध्यते देवी तेनैवेषा सम
माप्यते सोऽहं मात्रैकरूपेण ओंकारेणेव्यवस्थितः प्रधानः सत्त्वविज्ञेयस्तसरः पुरुषः स्मृतः यथाग्निर्देवतानां वक्रः तनो कुस
माकरः ब्राह्मणो द्विपदां चैव गावश्चैव चतुःपदां तेजस्विनां सहस्रांशुरिंद्रियाणां यथा मनः मेरुः शिखरिणां श्रेष्ठा गायत्री
छन्दसां तथा यथाश्वैर्विलेपनैः पुष्पैः रत्नैः कौवेरैश्च भूषिता आदित्यमंडलांतस्था ब्रह्मलोकगताथवा अक्षसूत्रधरा
देवी पद्मासनगता शुभा आवह्य यजुषानेन तेजोसीतिविधानतः पतयजुः पराद्दिष्टदेवैर्दर्शनकांक्षिभिः तत्रा
वाह्यजपित्वावानमस्कृत्य विसर्जयेत् प्रणवे भूर्भुवः स्वश्च सेगानि हृदयादयाः त्रिरावर्त्य ततः पश्चादार्षं छन्दश्च देवता वि
निर्योगस्तथा रूपं ध्यानं वै क्रमशस्त्वे पेगश्च क्रमश्चैव दैवतस्तत्तृतीयकः त्रिभिः स्वरैर्यदा गीना त्रैस्वर्थं तितनः स्मृताः
भूर्लोकश्चांतरिक्षश्च स्वर्लोकश्च तृतीयकः यदेभिस्त्रिभिर्यदाव्याप्ता त्रिपदेति तत स्मृता सविता देवता यस्मात्सावित्रीति ततो ट

च्यते गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्रीति सा ततः स्मृता श्येनीभूता हरेत्सोमं त्रिदिवात्तेन तेजसा छंदसां चोषणाच्चैव गायत्री
वा ततः स्मृता वेदेषु पठ्यते चान्या न त्वकालेन्यथा पुनः प्राणायामे तथा ध्याने होमकालेषु चान्यथा निग्रहे वापि शत्रूणां
अन्यथा परिपठ्यते ॐकारो व्याहृतीतिस्त्र प्रथमं संप्रयोजनं ॐकाराद्यास्त्रिराहृत्या वेदसारंभणे स्मृताः प्रणवाद्यास्तु विज्ञे
याजाप्ये व्याहृतिभिः सह समव्याहृतिभिः सार्द्धं स्वाहांता होमकर्मणि प्रतिलोमप्रयोक्तव्या प्रयत्नादभिचारके एवं यस्तु
विजानाति गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः अन्यथा शूद्रधर्मः स्याद्वेदानामपि पारगः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञातव्या हंसत्रोणेन सा व्या
हृत्योंकारसहिता सशिरस्त्रयपार्थतः सशिरश्चैव गायत्री विप्रैरेवाभिपारिता ते जन्मवेधनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशंति वै ॐका
रं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्तथैव च गायत्री प्रणवश्चांते जप्यहोम उदाहृता षोडशप्राणायामके ब्रह्मगायत्रीशिरसस्तथा सकृ
दावर्तयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते सोंकारा व्याहृत्या विज्ञेया च शतान्तरा शतान्तरो समाहृत्य सर्ववेदफलं लभेत् एतद
क्षरामेतां तु जपन्व्याहृतिपूर्विकां संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः सह
तोप्येनसो भ्यासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते योधीतेहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतंद्रितः स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्
समाहृत्या पुनात्याशु दशभिः प्राप्यते दिवं विंशाहृत्या तु सा देवी नयने महीश्वरं पदं अष्टोत्तरशते जप्ता तरति जन्मसागरं

सं॰टी॰ जीर्णेभ्योनपशेत जन्ममृत्युसदारुणे पादार्धपादमर्धं वा समस्तां चैवमेव वा गायत्रीं जपते यो हि सोमवज्ञास ते तु सः
९ सर्वेषामेव पापानां संकरे समुपस्थिते दशसाहस्रकाभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परं रुद्रकूष्माण्डजप्यश्च जप्यो शोध्ये व्रतेस्त
था ऋषभायारत्येश्च गायत्रीं च विशिष्यते ब्रह्महत्यासुरापाने सुवर्णस्तेय एव च गुरुदाराभिगमने जप्येनैव पुनाति
सा यत्रयत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः तत्रतत्र तिलैर्होमो गायत्र्या जपनं तथा वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रीं नीत्वाप्सु
सूर्यदृक् जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिर्ब्रह्मवधादृते स्नात्वा हुतेन गायत्र्याः शतमेतज्जले जपेत् आपः शतेन पीतास्तु सर्व
पापैः प्रमुच्यते सायं प्रातस्त्रयः संध्यामक्षरं तं पर्युपासते जपन्वै पावनीं देवीं गायत्रीं लोकमातरं न तासु याति नो देवा ब्रा
ह्मणो धूतकिल्बिषः न सीदेत्प्रतिगृह्णानो पृथिवीं ससमागरां गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ब्रह्महा स्वर्ण
हारी च यस्तु विप्रः सुरां पिबेत् गायत्र्याः शतसाहस्रं जप्त्वा भवति वै शुचिः हृद्धि पराशरः गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवर्षि
दिक्रमेण तु अक्षराणां तु विन्यासं तेषां वै वक्तृदेवता जपे यथाविधि कार्यो यथा ह्यावसाधने होमे यथा वक्तव्या यथै
वैवाभिचारिके यत्फलं जपहोमादौ यथा च जपते तु सा ध्यातव्या यथा देवी तथा वक्ताविवो ययत् गायत्री तु परे तत्ते गाय
त्री परमा गतिः सर्वा मेरोरपि ध्याता सर्वं व्याप्तं तया जगत् यदा स्य यस्य यो वेदास्तेषु तत्त्वाक्षराणि च वर्णविंशतिरेवा॰ ९

स्यात्तेहयाममिदंजगत् आद्यायचैकंप्रथमेतुपादमृग्भ्योद्वितीयेतुतथायजुर्भ्यः सामस्तृतीये पंचतनोभवेत्सासावित्री
देवीस्वयमेवसर्गेदैवतमस्याः सवितात्वराचार्यश्छंदोपिगायत्र्यममतरस्याविश्वस्यामित्रोद्विजराजप्रज्योमुनिर्नियोगात्
स्तुजपादिकेषु अस्यास्तुतत्वाक्षरविंशतिस्तुवत्तारिपदेत्रितयेचतस्यो भराद्रिकाभिस्तुस्तुभिःप्रयुक्तो सोंकारमेतद्वद
नेचतस्याःकेचिद्वताशंवदनेवदंति सावित्रीदेव्याःकुलितत्वविशाः इयंचवक्त्रैसकलामराणामित्येतथायमशेषमेतत् भू
रादिकेनत्रितयेनपादेपादैस्त्रिभिर्व्याप्तमशेषमस्या यस्त्वेयमस्याद्विजवेत्त्रिपादे सवेत्तिविद्वान्परमेपदेत व्याप्तिःपरस्या
सकलापिवेषायोवेत्तिवेतोसतुवित्तमःस्यात् यंगायत्रीयोभिजानातित्सातोपास्तेनयोद्विजः नामधारकमात्रोसौनविप्रः
शूद्रवित्स्वमः किंवेदैःपठितैःसर्वैःसेतिहासैःपुराणकैः सांगैस्सावित्रीहीनेननविप्रत्वमवाप्यते गायत्रीमेवयोज्ञात्वा
सम्यगभ्यसेपुनः इहामुत्रप्रज्योसौब्रह्मलोकमवाप्नुयात् गायत्रीचतथावेदाब्रह्मणातोलिताःपुरा वेदेभ्योपिषडंगेभ्यो
गायत्र्यातिगरीयसी यदक्षरेषुदेवत्वंचतुर्विंशतिरुच्यते सम्यासेतद्विवोधेनकुर्वन्ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ज्ञानीदक्षरेदेव्याः
प्रथमेताग्निशिरस्सो प्रमेजनेद्विजीयेवत्तृतीयेशशिदैवते वेधतेचतुरीयेतपंचमेतयमस्यवै षष्ठेवावारुणेनत्वेसप्तम
मेतद्बृहस्पतिः पर्जन्यमष्टमेततेसप्तमेतद्बृहस्पतिः पर्जन्यमष्टमेनवमेवेंद्रदैवते गायवेदशमेविधाताष्टमेका

से.टी.
१०

दशंतथा मैत्रावरुणमन्यं द्वैतथायोस्त्रयोदशो चतुर्दशोष्टरेश स्यप्राणिदेवब्राह्मण स्मृते महादेवनकं चैवपंचदशमथान्तरे
आश्विन्येकोनविंशेचविंडविंशे प्रजायते एकविंशे कुबेरस्यद्वाविंशेकरसैव त्रयोविंशे तथाशाखेवनविंशेचवैस्लवे एवं
ज्ञात्वा द्विजः सम्यक सर्वोत्तरदेवताः कुर्वेजपादिकं विप्रः परंश्रेयोधिगच्छति पादोगुह्यादिमूर्द्धांतमात्मनोवपुषोन्य
सेत् अक्षराणिवसर्वाणिचोक्तन्यासमात्मनः पादोगुह्ययुगतेकमेकैकंगुल्फयोर्द्वयोः जान्वोर्द्वयोरेकैकमेकम्
रुद्वयोस्तथा गुह्येकद्व्यंतथैकैकमेकैकं जठरोरसोः स्तनद्वयोर्तथैकैकंन्यसेदेकंगलेतथा वक्त्रेवालतिद्वकर्णयोश्च
तथैकैकमन्तरे भ्रुवोर्मध्येनथैकैकंललाटेचैवमेवहि याम्यपाश्चिमसौम्येषु एकैकंचैवमूर्द्धनि गायत्र्यन्यस्तसर्वांगो
गायत्रीब्राह्मणः स्मृतः लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा देवस्यसवितुर्भर्गोवरेणीयंचधीमहि तदस्माकंधियो
यस्तत्रस्मतेचप्रचोदयात् छन्दोदैवतमार्षंचविनियोगंचब्राह्मणं मंत्रेपंचविधंज्ञात्वाद्विजःकर्मसमाचरेत् स्वरतोवर्णत
श्चैवपरिपूर्णंभवेयथा हीनंचैवप्रयुंजीतमंत्रंतमात्रयापिच प्रणवोभूर्भुवःस्वश्च पुनःप्रणवसंयुतो ओकारसमायुक्तो
मण्यंतेत्युनयोपरे प्रणवांतेतथाबाहादावाहूरन्येजपक्रमे ध्याह्वावेवतथाकारःप्राहमावादिकोततः तदाद्योचतदंतोच
कुर्यात्प्रणवसंपुटाम् आद्योतरित्वतोकुर्यादित्यतियाराशरोब्रवीत् येनचोक्तंतिसेनानेमोक्षमिच्छंतिकेवलं प्रयोका १०

रमसौकुर्यात्तदक्षरंमोक्षमाप्नुयात् अक्षरंशतिलोमेनसौंकारेणक्रमेणतु फट्कारांतंप्रकुर्वीतवाह्यन्तेविविधेषुयः
होदनेपिवजयेकुर्याज्जनेणावावर्त्तनेद्विजः अभिप्रेतार्थहोमादौस्वाहान्तानाममुदीरयेत् सेकीर्णातोयदायश्चेद्गोगाव्याद्धिष
तोपिवा तदाजप्येतगायत्रीसर्वदोषापनुत्तये अथवान्यत्प्रवक्ष्यामियथाज्ञातंपितामह लब्धवान्नियमस्त्वाहायत्रीध्या
नमुत्तमं तदक्षरेषुयद्वर्णायत्रयत्रचयत्स्मरेत् तत्फलंलभतेक्षतायध्यानस्याःसमर्चने तत्पृथ्वीसलिलेप्रोक्तेविद्धियत्नेन
प्रवच वकारोवायुरेवोक्तोमंत्रतंत्रविशारदैः रसस्पर्शौवाहरूपेवचयेरसंगोयमत्रभेगोप्रोक्ते देवततेवावत्स्वरसनातया
पीनास्यावमनाकर्त्तवैवहिहत्सोपिवयाद्वये योगदेयोभगेनःस्वेप्रकारेमाहतेनया चोतेजोदजलेयाद्भूगोयआसनविं
तने वत्तविंशातितत्तानोप्रत्येकेचाक्षरेषुयः गायत्र्याःसेसरैयोगीसयातिब्रह्मणःपदे तत्कारेपादयोर्यस्यब्रह्मावि
स्नुशिवात्मकं शांतेपञ्चासनाहृच्चध्यानादहतिकिल्बिषं सकारेगुल्फयोर्मध्येसदेत्सौपुस्मातिभे पद्मसध्यास्थितेसोमेति
हंदेवोपपातकं विकारेजंघयोर्दीसेध्यायेदेवोद्विजोत्तमः ब्रह्महत्याकृतेपापंहन्यात्यतत्स्मरतेक्षणात् तकारेजानु
देशेचइंद्रनीलसमप्रभे निर्दहेत्सर्वपापानिग्रहरोगानुपद्रवान् उर्वोर्वविमलेध्यायान्शुद्धस्फटिकसद्युतिं विना
नेहेनितत्पापंअगम्यागमनात्कृतं रेकारेहषणेप्रोक्तेविद्युत्स्फुरिततेजसं मित्रद्रोहकृतेपापेसेस्मरन्नाशयेत्द्विजः॥

गुह्येश्वेतवर्णं तु जातीपुष्पसमद्युतिं योगिनांवरदंप्राहुर्ब्रह्महत्याविशोधनं भकारंभालवर्णाभंमेघोन्नतमहीद्युतिं ध्याता
सं.टी. कमलमध्यस्थंमहद्दतिपातकं गौंकारेसरेफवर्णमात्राद्वयविभूषिते गोहत्यादिकृतेपापेगौंकारस्तुविशोधयेत् पितृ
११ मातृवधोद्भूतंमित्रावरुणदेवतं गुरुहत्याकृतंपापंवकारेणप्रणश्यति स्यकारेणविन्यसेत्कंठेताहृत्स्फटिकसन्निभे
प्राणहत्याकृतंपापंधीकारेणप्रणश्यति मकारेपद्मनाभंतुस्फुरंतंदीप्ततेजसं पूर्वजन्मकृतंपापंमकारेणविनश्यति
हिकारेनासिकाग्रेतुशुभ्रवर्णसमप्रभे पूर्वान्नवंतरंपापंस्मरणादेवनश्यति धिकारेश्रोत्रमध्येश्यपीतवर्णंतुयोभवत्
मनोवाक्कायजंपापंचिंतनादेवनश्यति योकारंदक्षिणेवक्त्रेकालानलसमद्युतिं ध्यायन्नित्यंद्विजोत्तमःसर्वपापैः
प्रमुच्यते नःकारेतुमनेविष्णुंवैद्वादशादित्यसन्निभं सकृद्ध्यात्वाद्विजश्रेष्ठऐश्वर्यंपदमाप्नुयात् चोकारेपश्चिमेवक्त्रेवि
द्युद्दीप्तसमप्रभे एकवारंद्विजोध्यात्वावैश्वंपदमाप्नुयात् दकारेमस्तकेवक्त्रेशुक्लवर्णंसमद्युतिं सकृद्ध्यात्वाद्विज
श्रेष्ठआप्नुयात्पदमव्ययं यात्कारेवाशिरःप्रोक्तंचत्वारोवेदासंयुतं सप्तत्रिगुणश्चतुर्विंशतिमेस्फुटं येयेपश्यंतिचक्षुभ्यां
येयेस्पर्शंतिपाणिना येयेमाभाषतेकिंचित्तत्सर्वंपूतमेवहि जाप्येषुत्रिपदासेयाप्रभजनेतवतयदा न्यासेजाप्येतथा॰
ध्यानग्रंथिकार्येतथावने सर्वेत्रिपदासेयाब्राह्मणैःशुभचिंतकैः योगियाज्ञवल्क्यः अक्षराणांचदैवत्यंप्रवक्ष्यामि ॥

ततःपरं आग्नेयं प्रथमं ज्ञेयं वायव्यं च द्वितीयकं तृतीयं सूर्यदैवत्यं चतुर्थं वैद्युतं स्मृतं पंचमं यमदैवत्यं वारुणं षष्ठमुच्यते
वार्हस्पत्यं सप्तमं च पार्जन्यं चाष्टमं विदुः ऐंद्रं तु नवमं ज्ञेयं गांधर्वं दशमं स्मृतं पौष्णमेकादशं ज्ञेयं द्वादशं मैत्रवारुणं त्वाष्ट्रं
त्रयोदशं ज्ञेयं वासवं तु चतुर्दशं मारुतं पंचदशमं सौम्यं षोडशकं स्मृतं सप्तदशं त्वांगिरसं वैश्वदेवमतःपरं आश्विनं को
नविंशं तु प्राजापत्यं तु विंशकं सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशात्तरं परं रौद्रं द्वाविंशकं प्रोक्तं त्रयोविंशं तु ब्राह्मणम्
वैष्णवं तु चतुर्विंशं ह्येता ह्यक्षरदेवताः जपकाले तु संचिंत्य विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् एतस्यां ज्ञानमात्रायां वाङ्मये विदि
ते भवेत् उपासिते भवेत्सर्वं विश्वं भुवनसप्तकं अज्ञात्वा चैव गायत्रीं ब्राह्मण्यात्परिहीयते अपवादेन संयुक्तो भवेत्
च्छ्रुतिनिदर्शनात् येषां द्विजानां सावित्री नानूक्ता तु यथाविधिः तांश्चारियेन्नात्रीनूक्तख्यान् यथाविध्युपनायये
त् गायत्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः गायत्रीमात्रसंयुक्तो वरं विप्रः सुयंत्रितः गायत्रीनुश्रुतवेदाः सर्वाशीर्ष
वे विक्रमी सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदः स्मृताः ताभ्यः सारं तु गायत्री गायत्र्या व्याहृतित्रयं व्याति द्व्या
स्त्रयोंकारस्तद्विसउच्यते गायत्रीं चैव वेदाश्च तुलया समतोलयत् एकतश्चतुरो वेदा गायत्रीमेकतस्तथा एषा
हि त्रिपदा देवी सर्ववेदमयी शुभा तपसा महता प्राप्ता विश्वामित्रेण धीमता संवत्सरं वा षण्मासान्मासान्योजयेद्धि

से॰टी॰ २ यिवद्द्विजः सोऽचिरात्सर्वकामान्वै प्राप्नुयान्नात्र संशयः स्कंदे येस्तत्संहितायां पतवै भवत्वेंडे सावित्रीविवरणे सूत उवाच सावि
त्रीमथवक्ष्यामि व्याहृत्याशिरसा सह भूरादिव्याहृतीनां तु मुनयः परिकीर्तिता अत्रिर्भृगुश्च कुत्सश्च वशिष्ठो गौतमस्तथा काश्यप॰
पश्चांगिरा वेति क्रमेण मुनिपुंगवाः व्याहृतीनां क्रमेणैव छंदांसि कथयामि ते देवीगायत्रीमाद्यं तस्या उष्णिदा तदंहं तरे अ
नुष्टुप्बृहती पंक्तीत्रिष्टुप् जगती तथा अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वागीशो वरुणस्तथा इंद्रो विश्वेदेवाश्च क्रमेणैव तु देवता व्या
हृतीनां तु सर्वत्र विनियोगः प्रकीर्तितः विश्वामित्रो मुनिश्छंदो गायत्रं देवता रविः गायत्र्याः वेदविद्भिस्तु शिवपत्वाहि देव॰
ता त्रिपदा सा तु सावित्री षड्विर्वर्णैश्च तैः पदाः जपे मत्रिपदा ज्ञेया ध्यजापो न वतः पदा ओं आपो ज्योतिरित्येतत् गायत्र्याः शिर
उच्यते ऋषिर्ब्रह्मा समेत्र स छंदोऽनुष्टुप्प्रकीर्तितः देवता परमात्मा वै प्रोक्ता वेदार्थवेदिभिः यथेष्टसाय ते चैव विनियोगः
उदाहृतः सावित्री त्रिपदा ज्ञेया षट्कुक्षिः पंचशीर्षका अग्निमुखा वर्णशुक्ला पुंडरीकदलेक्षणा ऋग्यजुः साम हृत्पाव॰
पादा सा परिकीर्तिता पूर्वादिक्प्रथमा कुक्षिः द्वितीया दक्षिणा दिशा पश्चिमादिक्तृतीया च चतुर्थी चोत्तरा मता ऊर्ध्वा
दिक्पंचमी कुक्षिः षष्ठाधोदिक्प्रकीर्तिता अष्टादशपुराणानि नाभिरस्या मनीश्वरः जरा च्छरीरे सा विद्या आकाशमुद
रान्तरम् नीछंदांसि हृदये यस्मै शास्त्रमकल्मषे वाहवो न्यायशास्त्रं तु कर्णौ सांख्यद्वयं तथा शिरांसि अंगानि शीर्षाणि वक्रम २

ग्निर्महाद्युतिः मीमांसालक्षणेनस्माच्छ्रीशावाथर्वणश्रुतिः ब्रह्मामन्त्रोशिवोरुद्रोविष्णुरात्माप्रकीर्तितः तस्याः सूक्ष्मशरीरे
तुषण्महेवेदांतसंज्ञके अंतर्यामीशिवःसाक्षात्माविश्वेश्वरार्थेशोश्वरः स्वशरीरेतुसादिव्योविन्यसेदक्षरक्रमात् पदांगुष्ठेतुगुल्फे
तुजंघेजानुप्रदेशके ऊरुदेशेतथालिंगेवृषणेचतथैवहि कटिप्रदेशेनाभौचजठरेस्तनयोर्हृदि कंठेचवदनेतालौना
सिकायांचचक्षुषोः भ्रुवोर्मध्येललाटेचमूर्ध्नि चक्रेतथैवच दक्षिणेपश्चिमेचैवतथैववामदक्षिणेतुमाः उत्तरेचतथाम्नांद्विन्यासः
सर्वार्थसाधकः प्रथमश्चंपकाकारोद्वितीयःश्यामएवच तृतीयःपिंगलःप्रोक्तश्चतुर्थोमुनिसत्तमाः इंद्रनीलसमप्रख्यःपं
चमोपावकोपमः षष्ठोवह्निप्रभःसप्तमश्चाग्निसन्निभः विद्युद्वर्णनिभःसाक्षादष्टमःपरिकीर्तितः नवमस्तारका
वर्णोदशमःकृष्णवर्णकः तत्परःकगौराभश्यामस्तत्परतःस्मृतः शुक्लवर्णःपरोज्ञेयोपीतवर्णस्ततःपरः शुक्लवर्ण
श्चपद्मरागप्रभःपरः शशिसंकाशः पांडुरःपरमोमतः तत्परोरक्तगौराभः इंद्रनीलसमोथर्वातत्परोगौरवर्णश्चतत्परःसू
सन्निभः नीलोत्पलदलैभप्रख्योवर्णस्तत्परतोमतः शंखकुंदेंदुवर्णाभःसाक्षाद्वर्णःपरःस्मृतः तत्परोदीपसंकाशः
क्रमाद्वर्णाःप्रकीर्तिताः केचिद्वर्णास्तुसाविश्याः महापातकनाशकाः उपपातकवर्णानोवर्णाःकेचनवायकाः केचिद्देव
इपापानांनाशकाःस्तुनसंशयः नान्यतोपसमेदानेनाहिंसायाःपरंतपः नसाविश्याःपरेजाप्येनवाहतिसमंहृते तथायो

मं॰टी॰ १२ 13 नोः स्माकं धियश्चित्तमंतर्यामी स्वरूपतः प्रचोदयात् प्रेरयेत् तस्य देवस्य सवितुर्दीप्यमानस्य सर्वजेतुर्नो प्रत्यक्षस्य स्वभावतः सवितुः
सामान्यभूते वरेण्ये सर्वजनैरभिभजनीये द्विजा भर्गो भर्गश्चैतन्यमलक्षणं तच्चक्षुर्वा येन सर्वे तेजनगत्सवीदिकारणं स्वमायाशक्ति से
भिन्नाशिवरुद्रादिसंज्ञिते नीलग्रीवे विरूपाक्षे साम्बमूर्त्युपलक्षिते आदित्यदेवतायास्तु प्रेरकं परमेश्वरं आदित्येनापरि
ज्ञातं वयं धीमहि उपास्महे सावित्र्याः कथितो ह्यर्थः संग्रहेण मया दरात् एवमर्थं गुरोर्लब्धा दत्तात स्नैव दक्षिणां वर्तविंश
तिके लक्षं जपेदव्ययतत्परधीः महापातकयुक्तोपि सिद्धमंत्रो भवेद्द्विजः आज्येन जुहुयादग्नौ सहस्राणां चतुष्टयं विनियो
गेषानेन मंत्रेण च साधयेत् स्नात्वा प्रातर्जले नित्यं सहस्रं श्रद्धया हविः आपोहिष्ठेत्यर्चमकल लभते नात्र संशयः हुताम
ग्लादिरे सम्यग्घृताक्ते हव्यवाहने राज्यप्रस्तरवौविपुलमेयान्यसततमम् राज्यं स्वर्गं समायोगेन सर्व्ययेद्भास्करं जलैः सर्वकामस
मृद्धः स्यान्नात्र कार्या विचारणा करीषचूर्णेतो हुता सर्पिषा सहमानवः गवां गोष्ठे तु साहस्रं तव करीषचूर्णेतो हुता व
हुलो रोलभेत गो शाल्यतंडुलहोमेन कन्यासिद्धिर्भविष्यति शालिबीजस्य होमेन प्रजामिष्टामवाप्नुयात् सावित्र्या जला
मादाय जप्त्वा वाष्टसहस्रकं घृताहारो जपेद्विद्यां लभते नात्र संशयः पलाशपुष्पहोमेन महतीं श्रियमाप्नुयात् वेतसैर्जुहुया
दग्नौ वृष्टिं शीघ्रमवाप्नुयात् मधुहोमेन विप्रेंद्र राजानं वशमाप्नुयात् नाभिमात्रे जले स्थित्वा जपेल्लक्षं समाहितः अर्कं वर्के १३

महाराज्यं लभते नात्र संशयः पायसं मधुना हुत्वा स्त्रीवश्यं लभते चिरात् कवलं हुतहोमेन सर्वकामानवाप्नुयात् जानुमा 19
त्रे जले स्थित्वा जपेत् मन्त्रविदं मानवम् युद्धे विजयमाप्नोति सहस्रैको यसंयुतः अर्कस्य समिधो हुत्वा नीलेण तैलेन सागरे स
मारान्मारयेच्छत्रुं मन्त्रे विधानेन संशयः शत्रोः प्रकृतिं समाविलिख्य आक्रान्त द्दिशि तमाक्रम्य तु पादेन जपेच्छत्रुर्विनश्य
ति सावित्री प्रतिलोमा स्यादभिचारेषु कर्मसु मारणे वर्णिताः श्रोत्रैर्वेदाश्च प्रतिलोमतः गुरुप्रसादतो ज्ञेयं ग्रन्थे कर
मन्यथा शान्तये जुहुयादग्नौ घृतेन पयसापि वा पंचगव्येन वा हुत्वा तिलैर्वा शान्तिमाप्नुयात् आम्रपर्णस्य होमेन स
र्वज्वरविनाशनम् ओंदेवरेवदाश्वत्थैर्गोगताश्चामयत्नयः पयसाज्येन वा हुत्वा शान्तिः सर्वग्रहप्रदो शान्तये स
र्वदोषाणां जानुमात्रे जये जले अभिमन्त्र्यासिते भस्म न्यसेद्धुत्वा दिशां नये बहुना किं न किं विप्रा जपेनास्याः सुहो-
मतः अभीष्टं सर्वमाप्नोति नात्र संदेहकारणं ज्ञानेच्छान्तप्रसादेन लभते हि जोजमाः सावित्रीजपप्रयसेन

सं·दी·
१४

ज्ञानयज्ञमवाप्नुयात् इति गायत्रीप्रसंख्या क्रमशान्नगायत्र्याभिमंत्रितजलेन स्वात्मानं वेष्टयेत् सावित्रीजपयज्ञेन त
तो वामे पाणौ वहन्कुशान्दक्षिणे पाणौ सपवित्रं कुशत्रयं च धारयेत् हारीतः दर्भहीना च या संध्या यच्च दानं विनोदकं
असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् छंदोगेपि मत्वः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः हस्ताः प्रवरणी·
यास्तु कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः शान्त्यादिकर्मणि त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पंचभिः पौष्टिकं तथा
चतुर्भिस्त्वाभिचाराख्यं कुर्वन्कुर्यात्पवित्रकं जपे होमे तथा ध्याने स्वाध्याये पितृतर्पणे अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णेरज
तैः कुशैः योगीश्वरः ऐशान्यमभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः आचांतः पुनराचामेदृतमित्यभिमंत्रितः
शौतरं मध्ये ते स्वेवमतयानलनीकृतमिति ऋतमित्यभिमंत्रितेन जलमादाय ऋतं चेति मंत्रं जप्त्वाचामेत् मं
त्रो यथा ॐ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो ऽर्णवः समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो ऽअजायत
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो १४
स्वरिति ॥

14

ग्रस्यार्थः तपसः कर्तेयुकादन्तरं च पुनः सत्येज्ञानस्वरूपेण स्वामि मतादिक्षाप्रकाशस्वरूपेण प्रलयानंतरमजायत ततस्तदनं
तरं रात्रिस्तमोरूपा प्रकृतिरजायत ततस्तदनंतरं अर्णवोऽपरिमितपानीयपूर्णः समुद्रोजायत ततोऽर्णवात्समुद्रादनंतरं
त्सरः संवत्सरे प्रभवादिमधिकृत्य षष्टिसंवत्सरात्मकोऽजायत ततोऽहोरात्राणि श्वासपलघटीमुहूर्तदिनमासार्जुनायणादिरू
पायनादिभेदेनाहोरात्राणि विश्वस्य मिषतो व्याजेन वशी सर्वान्तर्यामी स्वविरोधात् विशेषेणोत्पादयन् यथापूर्वं सूर्यं वेदम
सौ धाता विधाता यथाकल्पयत् दिवं स्वर्गादिसमस्तलोकं च पुनः पृथिवीमन्तरालादिसमस्तलोकं पृथ्वीयो वर्तमाने च पुनरन्तरिक्षे व्यो
मात्यो नेतरस्याप्येवं स्वकं निजधामा कल्पयदिति पूर्वेणैवान्वयः स्वयो वेदमसावित्यत्र दीर्घश्छान्दसत्वात् अर्णवः प्राह सत्ये
वेत्यत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः यथाति प्रलयाकाले स्थावरजंगमात्मकं जगत्स्वस्मिन्स्थापयति सृष्टिकाले स्वतत्पाद
यति स्थितिकाले स्थापयति पोषयति चेति धाता सधाता अर्थमेकादशं च पुनः सत्ये दिग्देशकालानवच्छिन्ने सर्वव्याप्येके स
र्वान्तर्यामी सर्वकर्मफलधाम धातासाक्षीज्ञानस्वरूपो गुणावात्रिंशोणस्वतपसोनंतरे स्वामि समता दिक्षाप्रकाशस्वरूपो
पि सर्वोऽग्रे परि हिरण्यगर्भरूपेणाजायत प्राडर्भूतस्य शेषे पूर्ववत् अकृतसंध्यस्य ब्राह्मणादेः सर्वकर्मस्वनधिकारा
त्कृतसंध्यस्यैवाधिकारसंपादनाच्च संध्याप्रारंभे नैवावमनेकृते सर्वत्राधिकृतो भवति इति ज्ञेयं तथाश्रेतजोनसूत्रीवदेशा

उपविष्ट उदङ्मुखः प्राग्वा ब्राह्मेन तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् याज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु प्रजाप
सं॰दी॰ ति पित्र्यब्राह्मदैवतीर्थान्यनुक्रमात् मनुः त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च दक्षः
१५ त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितमिति पराशरः कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जलैः निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत्
याज्ञवल्क्यः अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च स
15 कृत्स्पृष्टाभिरन्ततः आपस्तम्बः आचमनजले विशेषमाह सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वापि अर्थे वा तथैव हि शूद्राहृतेन नाचामेज्जपादि
हवनेषु चेति आचमनानन्तरं प्राणायामं कुर्यात् बृहस्पतिः बद्धासनेन नियम्यासून् स्मृत्वार्घ्यादिकं तथा सन्निमीलितदृङ्
मौनी प्राणायामान् समभ्यसेत् प्राणायामस्वरूपमाह मनुः सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतः प्राणः
प्राणायामो यमुच्यते योगियाज्ञवल्क्यः भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च प्रत्योंकारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः परः
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् योजयेत् त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः इति अथ प्राणायामस्वरूपम् ॐ भूः
ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ आपो
ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति सशिरस्कं गायत्रीव्याख्याने गायत्रीजपप्रसङ्गे कथयिष्यामः सव प्राणायामः सरक

कुंभकरेचकभेदेनत्रिविधः तथाचयोगीयाज्ञवल्क्यः पूरकः कुंभकोरेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः नासिकाकृष्टउच्छ्वासो
ध्मातःपूरकउच्यते कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकइति व्यासः अंगुष्ठेनप्रदेश्याद्येनासायाःदक्षिणंपुनः कनिष्ठ
नामिकाभ्यांतुग्राह्यायज्जरथर्वभिः मनुः प्राणायामोब्राह्मणस्यत्रयोपिविधिवत्कृतः व्याहृतिप्रणवैर्युक्तोविज्ञेयपरमंत
पः शौनकः अनामिकांगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमादृते दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् अस्यार्थः वायोरादा
नकालेंगुष्ठेनदक्षिणनासापुटेवामेपूरयेत् कुंभकेंगुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिर्नासापुटद्वयमवरोधयेत् रेचकः अना
मिकाकनिष्ठिकाभ्यामवरुध्यांगुष्ठेनरेचयेदिति आचारादर्शे नासिकाकृष्टउच्छ्वासोध्मातःपूरकउच्यते कुंभकोनिश्चल
श्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः नीलोत्पलदलश्यामंनाभिदेशेप्रतिष्ठितं चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणैवचिंतयेत् कुंभकेनहृ
दिस्थानेध्यायेत्तुकमलासनम् ब्रह्माणंरक्तगौरांगंचतुर्वक्त्रंपितामहं रेचकेनेश्वरंध्यायेल्ललाटस्थंमहेश्वरं शुद्धस्फटिक
१८ संकाशंनिर्मलंपापनाशनं पूरकेणेत्यादौतृतीयासप्तम्यर्थेकालोपलक्षणमात्रं गौरसर्वांगमितिपाठेगौरपदरक्तपदे
१५ नानार्थपरत्वात् तथाचव्यासः रक्तंप्रजापतिंध्यायेदिति मात्राभेदाश्चउमध्यमोत्तमतेयोगिप्राणायामविषयम् संध्या
प्राणायामकालस्यमंत्रपाठेनैवावच्छेदात् पूरकरेचकैःकुंभकमिलितैकःप्राणायामःकुंभकमात्रएवतुमंत्रपाठइत्याः

यमनुपतनिरासविस्तारस्तुंदोगाह्निके न संक्षेपेयः योगियाज्ञवल्क्यः प्राणस्यायमनेकृत्वाप्राणायामेत्ययतोपिसन् अंतरेवियतेय
से·टी स्नात्वस्नादाचमनेस्मृतं इदमाचमनेतत्सौमिति केचित् समंत्रकमिति स्मृताः तत्रापमाणमाह बौधायनः पीत्वासूर्यश्चमा
१९ मन्युश्चेतिप्रातरिति भारद्वाजः आपःपुनंतुमध्याह्ने द्विजःआचमनेचरेत् इति सायमग्निश्चमेतिइत्युक्ताः ॐसूर्यश्चमाम
16 न्युश्चमन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यः पापेभ्योरक्षंतां यद्रात्र्यापापमकार्षं मनसावाचा हस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नारात्रिस्तद
वलुंपतु यत्किंचिदुरितं मयि इदमहममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा अस्यार्थः सूर्यश्च पुनर्मे मन्युयज्ञश्च पुनर्मेमन्यु
पतयश्च इंद्रादयः पापेभ्यो ग्रहवियपातकेभ्यो मां रक्षंतां मन्यंते ज्ञायंते पूज्यंते देवाः स्वस्वरूपफलदातारो यजमानानां य
त्र समन्युर्यज्ञस्तस्मिन् अध्वरे मन्युकृतेभ्यो अज्ञादिसंयोगात् यामकीटादिहिंसाजनितपापेभ्यो मन्युपतयो रक्षंतां यद्वा म
न्युः क्रोधस्तज्जनितपापेभ्यो मां रक्षंतां येनाहमकार्यमकरवं तादृशो मन्युर्मेमाभूदिति भावः किंच यदहंकारात् रात्रौ म
नसावाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना शिश्नेन पापमकार्षं कृतवानस्मि तत्पापं रात्रिरवलुंपतु दूरीकरोतु तथा यत्किंचि
न्मयि विषये दुरितं आजन्मसंचितं पापं तदिदमममृतयोनौ विश्वस्वरूपेमोक्षकारिणि ज्योतिषि तेजः स्वरूपिणि सूर्ये हृदिप्र
काशमाने जुहोमि प्रक्षिपामि तदर्थं ममिमेचित्ते जल्पे स्वाहा मदीयवक्त्राग्नौ सुसम्यगाममेताहुतमस्तु मन्युर्देमेकृतो

ज्रुपीतसमरः यद्यपिशिष्टेनेत्यपोह्लितेन तथापि सर्वैर्विषयस्कंदमिविकल्प्यते इतिपाणिनिस्मृतेः स्थानेद्रनादेशोन
किंतस्तपोस्तपोभवेतीतिटस्थानेउादेशः डित्वाहिलोपेशिष्टाइतिरूपंराजेतिसमस्यर्थे तृतीयाराज्ञाविसर्थः प्रातस्सा
यमाचमनयोर्मध्येमध्याह्नाचमनमंत्रस्यपाठाद्देहलीदीपकन्यायेनापइति पदमभयत्रापियोज्यम् तेनायमर्थः भो
आपोयुष्मदाचमनेनसूर्येज्योतिषिसत्येज्योतिषिवपापेजुहोमि तेनाहंशुद्धोभवामिइत्यशुप्रार्थना इतिप्रातराचमनमंत्रा
र्थः अथसायमाचनमंत्रः ॐअग्निश्चमामन्युश्चमन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यःपापेभ्योरक्षंतांयदह्नापापमकार्षंमनसावाचा
हस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नाअह्नस्तदवलुंपतु यत्किंचिद्दुरितंमयिइदमहममृतयोनौसत्येज्योतिषिजुहोमि
स्वाहा अस्यार्थः अग्निःसर्वव्यापीज्योतिःस्वरूपपरमात्मा अह्ना अहनि अहर्दिवाः सत्येसत्यस्वरूपेपरमात्मनिज्योति
षिसर्वव्यापिनिसत्येसर्वंप्रतिष्ठितमितिश्रुतेः शेषंप्रातराचमनमंत्रार्थवत् इतिसायमाचमनमंत्रार्थः अथमध्या
ह्नाचमनमंत्रः ॐआपःपुनंतुपृथिवींपृथ्वीपूतापुनातुमां पुनंतुब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूतापुनातुमां यदुच्छिष्टमभो
ज्यंयद्वादुश्चरितंममसर्वंपुनंतुमामापोऽसतांचप्रतिग्रहंस्वाहा अस्यार्थः भोआपोयूयंमलिनांरोपितांपृ
थिवींपुनंतुस्वास्थितेमांपवित्रीकरोतुचपुनः ब्रह्मणस्तेजसःपतिःस्वामिनेमांब्राह्मणरूपमापोयूयंपुनंतुचपुनः

से॰टी॰ १८

17

ब्रह्मजलेतेनपूता पृथिवीमांपुनातुमांपुनेतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूतोपुनातुमांयदुच्छिष्टमभोज्यंचभोजनानंदुंप्रतिगृहीतं
यद्वादुश्चरितंममसायनेममममायिविषयेनत्सर्वंमावाप: पुनेतुचपुन: असतांप्रतिग्रहंग्रहितमयोग्यानांप्रतिग्रहंग्रहिताऽरेमांवा
प: पुनेतुस्पृष्टुग्राहयेतुपवित्रीकरणार्थमाचमनेक्रियते॰ नेनेति स्वाहा ब्रह्मणस्पतिरित्यत्रविभक्तेरलुक्सकारश्चनिपात
स्छान्दसत्वात् पुनेतितिवदुवचनेस्थानेछान्दसत्वात् ग्रुतयवब्रह्मपूतापुनातुमामिति भोज्यापस्त्वदाचमनेनाहंपूतोभवा
मीत्यस्याशार्थनाममेति सप्तम्यर्थेषष्ठीतेनमयीत्यर्थ: यद्वाब्रह्मपूतेत्यत्रब्रह्मेतिभिन्नंपदंपूतेतिभिन्नंच तापुतेनिर्मलेज्ञाने॰
स्वरूपेब्रह्मणोपुनातु लिंगव्यत्ययेनपूतमित्यस्यस्थानेपूतेतिस्त्रीलिंगनिर्देश: अतिमध्याह्नसंध्याचमनमंत्रार्थ: ततोमार्ज
नेकुर्यात् तथाव्यास: आपोहिष्ठात्रचै:कुर्यान्मार्जनंतुकुशोदकै: प्रणवेनतुसंयुक्तोक्षिपेद्वारिपदेपदे विप्रुषोष्टौक्षिपे
न्नूर्द्ध्वंअधोयस्यक्षयायच रजोतमोमोहजातान्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिज वाङ्मन:कायजान्दोषान्नवैतान्नवभिर्दहेत् प्रजा॰
पति: ऋगंतेमार्जनेकुर्यात्पादांतेवासमाहित: अर्द्धर्चांतेथवाकुर्यान्मुनीनांमतमीदृशं तथाचाह ब्रह्मा धाराच्युतेन
तोयेनसंध्योपास्तिविगर्हिता पितरोनप्रसीदंतिनप्रसीदंतिदेवता कथंतर्हिकार्यमित्याह सपव नद्यांतीर्थेहृदेवापिभा॰
जनेवाथमृण्मये औदुंबरेथसौवर्णेराजतेदारुसंभवे कृत्वातुवामहस्तेवामार्जनंतुसमाचरेदिति यत्तु वामहस्तेजले

कृत्वायस्तुसंध्यामुपासते सासंध्यापूतहीलीलोकेयाश्रमहासैस्तत्तर्पिता इति तस्मात्सन्ध्यावेलामहत्त्वप्रतिकार्यं कात्यायनः
शिरसोमार्जनंकुर्यात्कुशैःसोदकबिंदुभिः प्रणवोभूर्भुवःस्वश्चगायत्रीचतृतीयका अब्दैवतैस्त्र्यृचैश्चैभिर्मार्जनंतुसमाचरेदि
ति कात्यायनोक्तमिदंमार्जनंतु सर्वसावित्र्याचरणसंध्याप्रारंभेशरीरशुद्ध्यर्थंवामार्जनमंत्रायथा ॐआपोहिष्ठामयोभुव
स्तानऊर्जेदधातन महेरणायचक्षसे ॐयोवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः उशतीरिवमातरः तस्माअरंगमाम
वो यस्यक्षयायजिन्वथ आपोजनयथाचनः इति अस्यैषामर्थः यद्यपिमंत्रास्त्रयस्तथापिनवपदात्मिका इतिवाक्यम्
विप्रषोष्टोपदिपंक्तिश्चपेयोयस्यक्षयायच इत्यौदाहृतेव्यासवाक्यात् भोआपोयूयंहीतिनिश्चिते भुवःशब्दयोहामयास्थि
राभवेत्तु ताआपोनोऽस्मान्ऊर्जेअन्नयतेजसेभविदधातनस्थापतअन्नयतेजोयुक्तान्अस्मान्कुर्वंतित्यर्थः किंचमहे म
हतेरणायरमणीयायचक्षसेदर्शनायदधातनेतिशिविभावात्त्वस्मयोगात्तस्मालोपोनमहे इतिमहतेरत्नस्यस्थानेहका
रस्यछांदसत्वात् लोपेमहे इतिरूपेचक्षसे इत्यस्यस्थानेउकारस्यस्थानेअकारेकृतेषस्थानेसत्वेचकृतेचक्षसेइतिरू
पेयोवइतिभोआपोवःशिवतमोऽतिशिवेनकल्याणरूपोरसस्तस्यहलोकेनोऽस्मान्भाजयेतभागिनःकुर्वंतःरसभो
क्तॄनस्मान्कुरुतेत्यर्थः किंभूताःयूयमातरइव उशतीरिच्छंत्यः यथामातरः स्नेहयुक्ताःपुत्रान्स्तनादिनापोषयंति तथा

तेनरसेनास्मान्यूयंपोषयथ तस्मादिति भोआपोवोयुष्माकंतस्मैतस्मिन्रसेअरंगमामगच्छाम अरलंमंमे·
मं॰टी॰ कार्थवाचकोमावर्ण्येरलयोश्चैवग्राशयोवचयोस्तथा वदंयेषांचसावर्ण्येमलेकारविदोजनाः इतिवचनात् उशतीरितिव
१८ शाकोतावित्यस्मात्कंसदयत्ययेसंचमारणेपूर्वेरूपेचकृतेपथमावदृववनस्थानेइमम् तस्मैइतिसम्रम्यर्थेचतव्धीयस्येतियस्य
क्षयायभोगाययूयंजिन्वथ तृमावचभविष्य तस्यरसस्यविषयेवयंतृप्तिंगच्छामः इत्यस्यप्रार्थना हलाष्युपनिर्वेयेतआ
यस्यक्षयायक्षयस्यस्थानस्यब्रह्मादिस्तंभपर्यंतस्यजगतोयूयंजिन्वथ तस्यरसस्यक्षयायप्राप्त्यैनोऽस्मान्जनयथ
जीविप्रीणनेइत्यस्यधातोलण्मध्यमपुरुषैकवचनेतस्यरूपे आपोयस्यरसस्यक्षयाययूयंप्रीणयथः तद्रसेनोऽस्मा
केपरिकल्पयतेत्यस्यप्रार्थना योगीश्वरः आपः पुण्याः समादायत्रिःपठेद्द्रुपदामृच ततोयमस्त्रिविन्यस्यसर्वपा
पैःप्रमुच्यते मंत्रोयथा ओंद्रुपदादिवमुमुचानःस्विन्नःस्नातोमलादिव पूतंपवित्रेणेवाज्यमापः शुंधंतुमै
नसः इत्यस्यार्थः भोआपोयूयंमांमामेनसःपापेभ्यःशुंधंतुपवित्रीकुर्वंतु यथाद्रुपदाहृदामलात्स्विन्नःचमो
पहृतःपुरुषोमुमुचानःछेदंत्यक्तवान् यथाचस्नातःपुमान्मलात्पूतोभवति यथावाज्यंघृतंपवित्रेणसाग्रकु
शपत्रद्वयेनप्रोक्षितंघृतंभवति तथामांयूयंशुंधंतु अथवा उर्हंतः मपदंस्थानेयस्यसद्रुपदोवहिर्हेन्वाद्बहिर्जाय

18

त इतिवचनात् यथाबह्वृचः स्विन्नोवहिस्नाननैवतत्क्षचर्मस्नयायस्येमांपापेभ्यः शुद्धंकुर्वैतित्पर्थः इवशाखोयथार्थे यनसइति
जातावेकवचनेनेनाखिलपापेभ्यरितित्रेयेमर्वपापैःप्रमुच्यते इतिसर्वोदाहृतयोगीश्वरवचनात् अथैतस्यफलमाह परा
शरः द्रुपदानाम गायत्रीवेदवाजसनेयकेअन्तर्जलेत्रिरावर्त्यसव्यतेअपस्यहृत्येत्यादिग्रंथविस्तरान्नोच्यते इतिमार्जनमेवार्थः
ततोजलेनासायोमयोज्यऋतंचेतिपठित्वातत्जलेतदालिनोत्क्षिपेत् छंदोगपरिशिष्टे करेणोद्धृत्यसलिलंघ्राणमास
ज्यतत्रच जपेदनायतासुर्वीःत्रिःसकृद्वाघमर्षणमिति वायदेनायतासुर्वैतिवोद्धव्ये ऋतंचेत्यस्यव्याख्यानेसंध्याप्रारंभावम
नेकथितमेव तथैतस्याद्भुतमाह हारीतः महापातकातिपातकोपपातकानामेकतमेमेनिपातवाघमर्षणमेवत्रिर्जपेत्
इतिसुमेतयाज्ञवल्क्यो त्रिरात्रोपोषितोभूत्वाब्रह्महात्वघमर्षणे अन्तर्जलेत्रिरावर्त्यदयाज्ञोवपयस्विनी मातरंभगिनीस्वसा
रंस्नुषांसुतांसमनाभ्योगुरुतल्पंगत्वाशूद्रागमनेचकृत्वाघमर्षणमन्तर्जलेत्रिरावर्त्यसर्वस्मादेनसःपूतोभवतीति तथादेवाहि
जन् गुरून्हत्वाअप्सुनिमज्यमानोघमर्षणंसकृत्त्रिरावर्तयदिति यमः महापातककर्माणश्चत्वारोविविशेषतः अग्निंप्रविश्य
शुध्यंतिस्थानामहतिसत्रेनैरहस्यकरणेचैवमासमभ्यस्यपौरुषे अघमर्षणसूक्तेवामध्येतजलेस्थित इति अघमर्षण
नेतरमेतश्चरसीत्याचामेत् मंत्रोयथा ॐअंतश्चरसिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखस्त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमापोज्योतिरसोमृ

ते इतिश्रुत्यर्थः भोग्यापन्नममृतं पुनर्जन्माद्यभावरूपमसि यद्वा नश्चियते प्राणत्यागो न भवति यस्मात्तदमृतं प्राणा
सं॰दी॰ नोऽपद्यप्रदमसि अत एव ज्योतिः प्रकाशरूपोऽत एव रसोऽब्रह्मस्वरूपमसि अत एव भूतेषु प्राणिमात्रेषु स्थावरजंगमात्मकेषु
१५ अंतरमध्ये चरसि गमरूपेण आत्मतादात्म्यापने करोषि प्राणावमानेषु तेषु अंतश्चरसि भूतानि चरगतिभक्षणयोरिति स्मरणा
त् अत एव गुहायां संसारे विश्वतोमुखविश्वस्य अवकाशरूपोऽत एव त्वं यज्ञो यज्ञकार्यकर्तारो विना यज्ञप्रवृत्तेरसंभावात् यद्वा
यज्ञो विष्णुस्वरूपो यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः अश्वग्रीहृदये सूर्ये स्थंडिले प्रतिमासु च नित्यपूजा हरेः कार्या सर्वसिद्धिमभीप्सुभि
रिति स्मृतेश्च अत एव त्वं वषट्कारो यजमानरूपोऽसि सर्वेषां प्राणादिदातृत्वात् तत्त्वदाचमनेनाहमप्यमृतादिभोक्ता भवामीत्य
स्य प्रार्थना अप इति अपस्शब्दस्य संतस्याः सर्वस्यरूपे विश्वत इति सर्वविभक्तिकत्वात्सिल्प्रत्ययः अर्घ्यमर्घणानंतरं सूर्या
यार्घं दद्यात् तत्र प्रातः सायं च त्रिर्मध्याह्ने सकृत् तथा च व्यासः गायत्र्या जलमादाय त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् मध्याह्ने
तु सकृद्देयं देयं पाणिर्येर्द्विजातिभिरिति यत्तु श्रीदत्तेनोक्तं उक्ताया अर्कं प्रति विप्रो हि त्रिकोणांजलिना सकृत् इति कात्यायन
वचनमाश्रित्य संध्यात्रयेप्येकमेवार्घ्यदानमिममर्घ्यदानमिति तन्मध्याह्नसंध्याविषये कात्यायनेन मध्याह्नस्नानानंतरमेत
स्सालिखितादिति ततः सूर्यं प्रदक्षिणं कुर्यात् तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः ब्रह्मवादिनः सूर्यं मत्वा संध्यायां गायत्र्याभिमंत्र

19

५

ताश्यांपञ्चधेमतल्लिप्तेनाध्यायीवज्जीभूतास्मानिरस्तोस्मिमंदेहरुणङ्घयेप्रादिपेति एतस्मादादित्यणेप्रकामेति तेनपाश्वानम
वधुन्वेस्मानिरस्तोसीति उद्यंतमस्तंयांतमादित्यमभिध्यायन्ब्राह्मणोविद्वान्सकलंभद्रमश्नुत इति एतच्छ्रुतेरर्थंस्तु
स्पष्टार्थः कश्यपः भूशक्त्यामहावीर्यामंदेहानामराक्षसाः कस्मानिदारुणाघोरासूर्यमिच्छंतिखादितुं ततोदेवगः
णाः सर्वेऋषयश्चतपोधनाः उपासंतेमहासंध्यांप्रक्षिपंत्युदकांजलिं दह्यंतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा एतस्मात्का
रणाद्विप्राःसंध्यांनित्यमुपासते इति ततःसूर्यंध्यायन्नुपतिष्ठेत् तथाचकूर्मपुराणे अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंतंसमाः
हितः मंत्रैस्तुविविधैःसौरैः ऋग्यजुःसामसंभवैरिति वशिष्ठः प्रक्षिप्यचांजलिंसम्यगुद्धेत्यत्रमित्यपि तद्वन्तदेव
इतिवहेसः शुचिषदिति अपिरात्रजपेद्दृहंवाङ्ः सूर्यंपश्यन्समाहितइति तथागायत्रींतुयथाशक्ति उपस्थायदिवाकरंइति
उदुत्यंचाहुरितिमध्याह्नसंध्याविषयानाउदुत्यमित्यादयोमंत्रामध्याह्नसंध्याविषयमेवेति केचित् मित्रस्यचर्षणीधृत इ
त्योवमस्यस्तेचोदयेत् इमंमेवतिचतक्षणस्मायोक्तयांउपस्थितमिति देवलोकः तदेतच्चाखेवांतरीयेवासेनसंध्यात्र
येप्येकमेवोपस्थानमिति उदुत्यमित्यादिमंत्राश्चेतिकथनात् तथाहि संध्यात्रयेप्येकमेवस्तुपस्थानेप्रवर्तते उदु
यमुदित्येचित्रंतत्वद्वातिष्ठेद्वाकरमिति कश्यपः हस्ताभ्यांस्वस्तिकेकृत्वाप्रांजलितिष्ठेद्दिवाकरं मध्याह्नेतत्स्त्वबाहु

से.टी.
२०

20

मायेमकुलितोकरावित्ति अथोपस्थानमंत्राः ॐउद्वयंतमसस्परिस्वःपश्यन्तः उत्तरम् देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॐ
उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः दृशेविश्वायसूर्यम् ॐचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः आप्राद्या
वापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्च ॐतच्चक्षुर्देवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येमशरदःशतंजीवेम
शरदःशतंशृणुयामशरदःशतंप्रब्रवामशरदःशतमदीनाःस्यामशरदःशतंभूयश्चशरदःशतात् सूर्यंवयमुदगान्म
इत्याम उदितेसतिसदसदेहलीदीपकन्यायेनोयत्रान्वयः किंभूतेसूर्ये तमसोमायारूपसंसारोडपरिवर्तितइतिशेषः पु
नःकिंभूतेस्वःस्वर्गलोकेउत्तरेतारणरूपे उत्प्लवनतारणयोरितिधातुनिर्देशात् पुनःकिंभूतेदेवेप्रकाशस्वरूपे ज्योतिरुत्त
मे ज्योतिषामित्यादीनांमध्येउत्तममुत्कृष्टंज्योतिषांरविरंशुमान् इतिभारतोक्तेः कथंभूताः केनवादेवत्रादेवानिंद्रादीन्
त्रायंतेरक्षंतेइतिदेवत्राः देवास्त्रायंतेहव्यादाराजगणैः केनाभिःस्तेदेवत्राइतिवाआदित्याजायंतेहविर्हविषःहविरन्नेप्रजायतइतिस्मृ
तेः पुनःकिंभूताः केतवःसूर्यपश्यंतस्तईशानेस्थिताः सततंसदानामादायहव्यादिकुर्वंतइत्यर्थः किंभूतावयंसूर्यंपश्यंतःकिं
भूतंसूर्यमडत्यमूर्ध्वमुत्तमसातत्यगामिनं अतसातत्यगमनेइत्यस्यव्ह्वेदोनियातनादकारस्यानेउकारः अत्यामितिअदनेन
रेणामितिइत्यर्थः पुनःकिंभूतंसूर्यंजातवेदसंहिरण्यस्वरूपंआग्निस्वरूपंवा हिरण्मयोयंपुरुषःइत्यादिश्रुतेः किंभूतःसूर्योदे

तो चित्रं ज्ञानस्वरूपमाश्चर्यकरं वेदागाउदयं प्राप्तव देवादिभिरपि तत्स्वरूपानुपलब्धेः चित्रं संज्ञाने इत्यस्य चित्रमिति रूपं पुनः
किंभूतो देवानां कान्तीनामनीकं समूहः पुनः किंभूतो मित्रस्य मित्राणां द्वादशादित्यानां वरुणस्याग्नेश्च चक्षुः प्रकाशकं चक्षोः
सूर्यो जायते इति श्रुतेः मित्रस्येति जातावेकवचनं पुनः किंभूतः सूर्यो द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं स्वर्गं मर्त्याकाशमाप्रा रश्म्यादिद्वारा
पूरितवान् आप्रा इति आङ्पूर्वकप्रापूरणे इत्यस्य लङि पूर्वकप्रापूरणे इत्यस्य लङि छान्दसत्वाल्लुकि सस्य रुत्वेऽपि तेन वक्रते आप्रा इति
सिद्धे आप्रा द्यावा इत्यत्र विसर्गस्य सन्ते रुत्वे यत्वे यलोपे वक्रते रूपे अन्तरिक्षं इत्यत्रानुस्वारस्य छंभाव छान्दसत्वात् शरदः शतं छे
इत्यत्राप्येवं हलायुधपतिर्वेचेन आप्रा इत्याङ्पूर्वकप्रापूरणे इत्यस्य तङ् प्रथमैकवचनस्थाने डातिडोभवेति इति मध्यमपुरुषैकवच
नेइति पुनः किंभूतः सूर्यो जगतः जंगमस्य च पुनः तस्थुषः स्थावरस्यात्मा व्यापकः स्थावरजंगमात्मकजगत्त्रये इत्यर्थः तत्प्रसि
द्धं पूर्वोक्तमादित्यबिम्बं चक्षुस्त्रैलोक्यप्रकाशभूतं यथा चक्षुषा विना वस्तु चक्षुषा ज्ञानेन प्रकाशयति तथानेनापि विना जगन्न प्र
काशते किंभूते तच्चक्षुर्देवहितं देवादीनां हितं वोक्ति अन्नदिने वा नामपि कर्म न कुर्वन्ति किं कुर्वे तच्चक्षुः पुरस्तात्पूर्वस्
स्यां दिशि शुक्रं वीर्यं सृष्ट्युत्पादनसमर्थमुच्चरेत् यजेत् यद्वा शुक्रं शुक्लं निष्पापं रत्नयोः सावर्ण्यात् पुरस्तात्प्राच्यां दिशि मुच्चरत् उद
येन गच्छत् उदयं देति तच्चक्षुषो विशेषणे तो शरदः शतं वर्षाणां शतं पश्येम दर्शयामः च पुनः शतमदीनाः धनाढ्याः स्याम ॥

चपुनःशदःशतंवर्षाणांशतंपश्येमःदर्शयामः चपुनःशतमदीनायनाश्याम् भूयःपुनरपिकृर्षमेवभवामः इत्यस्माकं
सं॰टी॰ प्रार्थनावाक्यमितिमंत्रार्थः सामशक्तिरूपमसमभवीतिध्यातोः अथानंतरं गायत्रीध्यानमेवमाह व्यासः तेजोसीतिवमंत्रे
२१ णगायत्रीमावाहद्द्विजः उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेत्ततो अस्यार्थः तेजोसीतिमंत्रेणगायत्र्याआवाहनेगायत्र्यस्येकप
दीतिमंत्रोत्थानतथः ततोनमस्कृत्यगायत्रींजपेत् शारदातिलकेतुप्रकारांतरेणध्यानमुक्तं यथा मुक्ताविद्रुमहेमनील
धवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणैर्युक्तामिंदुनिबद्धरत्नमुकुटांतत्वार्थवर्णात्मिकांगायत्रींवरदाभयांकुशकशाःशुभ्रंकपालंगुणं
शंखंचक्रमथारविंदयुगलंहस्तैर्वहंतींभजे मंत्रोयथा ॐतेजोसिशुक्रमस्यमृतमसिधामनामासिप्रियंदेवानामनाधृष्टंदेव
यजनमसि इति अस्यार्थः हेगायत्रिदेवित्वंतेजःप्रकाशरूपातमोनाशकत्वमसिप्रकाशेनतमसोनादर्शनात् हेदेवित्वंशु
क्रंवीर्यंधर्मादीनामुत्पादिकासि हेदेवित्वममृतममृतरूपासित्वज्जपरसपानतोहेकृतार्थोभविष्यामि इत्यर्थः हेदेविना
मइतिप्रसिद्धंधामचतत्देशलोकानांनिवासस्थानमसि त्वयिसर्वेलयंयांतिततःसर्वेप्रवर्तंते इतिपुराणवाक्यात् अतएव
ववेदानांब्राह्मणादीनांप्रियंप्रेमित्रे अतएवानाधृष्टंब्रह्मादिभिरपितत्स्वरूपेचिंतयितुमशक्यंपरमात्मस्वरूपत्वादतएवस्व
रूपवाक्यार्थः उपस्थानेमंत्रोयथा गायत्र्यस्येकपदीद्विपदीत्रिपदीचतुष्पद्यपदसिनहिपद्यसेनमस्तेतुरीयायदर्शताय

व्याख्याप्रसंगे गायत्रीशिरोमंत्रोपि व्याख्यायते प्राणायामप्रकरणे तत्सवितुरिति पाठात् शिरोमंत्रो यथा ॐ आपो ज्यो
तिरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति अस्यार्थः भो आपस्त्वं ज्योतिः प्रकाशरूपोसि अत एव रसोमृतं च रसश्च रसोमृता
स्वादुरूपो अत एवामृतं तत्पानं श्रेयसो भवतीति अमृतमेतज्जलानां अत एव ब्रह्म ब्रह्मद्धिकारकं अत एव भूर्भुवः स्वरिति
लोकत्रयात्मा ॐ रक्षक इत्यर्थः अथ जपविधिः तत्र शंखः कुशहस्तः समासीनः कुशोत्तरीयो वा कुशपवित्रपाणिः
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सूर्याभिमुखो वा अक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यादिति कुशहस्तो कुशासने हि तत्रा मासने
त्विषीति को ब्रूयात् आपस्तंबः दर्भेष्वासीनो दर्भान् धार्यमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त
येत् शतकृत्वो वा परिमितकृत्वो वेति अपरिमितकृत इत्यनेन यद्यपि संख्यानियमो नेति गम्यते तथापि दशकृत इत्य
र्थो न संख्येयः सहस्रपरमामिति वक्ष्यमाणवचनात् तथा वामसंख्यातं यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् इत्यसंख्यातजपस्य
निष्फलत्वश्रुतेः रहस्यजपेपि वेदपाठजन्यफलमाह मनुः एतदक्षरमेतां च जपेद्व्याहृतिपूर्विकां संध्ययोरुभयो
र्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते इति जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकोदयात् संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदा सूर्यदर्शनात्
इति योगीश्वरवाक्ये संध्यांगभूतदीर्घजपार्थं मध्याह्नसंध्यायामपि तिष्ठेच्छ्रेष्ठो दश माणोके जपं कुर्यात्समाहितः अथवा

षात्मकमित्यर्थः अथ गायत्रीजपस्वरूपः तत्र व्यासः प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्सते इति चकारेणापि प्रणवं
से·टी· दत्त्वा जपेदिति ज्ञायते तथा च योगीश्वरः ओंकारः सर्वमन्त्राणां भूर्भुवःस्वस्तथैव च गायत्री प्रणवश्चैते जपथषडुदाहृ
२२ तः बौधायनः उभयतः सप्रणवां सव्याहृतिकां जपेदिति तत्स्वयं यथावदेव ज्ञातव्यं अथ गायत्रीव्याख्यातः वेदादिप्र
सिद्धं भूरादिसप्तलोकप्रकाशकमग्निवचनीयं सवितृजगदुत्पत्त्यादिकर्तुः परब्रह्मस्वरूपस्य भर्गस्तेजोमूलाविद्यादाहक
भेदेन परब्रह्मसंयोगकर्तृ वरेण्यं धीमहि ध्यायेम यो भर्गो नोऽस्माकं धियोऽन्तःकरणवृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयति भेदभिन्न
धियामस्माकमात्मसाक्षात्कारेणाविद्यानाशपूर्वकं मुक्तिमार्गेऽस्मान्प्रेरयतीति भावः किंभूतस्य सवितुः देवस्य स
र्गस्थितिप्रलयैः क्रीडनकर्तुः किंभूतं भर्गो वरेण्यं सर्ववरणीयं स्तुत्यमित्यर्थः सूयते जगदस्मादिति सविता षूङ् प्र
सवे इत्यस्मात्तृच् प्रत्यये इडागमे कृते प्रथमैकवचने सवितेति रूपं तस्य सवितुः वृङ् संभक्तावस्मादनीयर् वरणीयमिति रू
पं तस्य स्थाने छान्दसत्वाद्वरेण्यमिति रूपं अज्ञानरूपामविद्यां नाशयतीति भर्गो निरेतं परब्रह्मस्वरूपे स्मरमाणो योजयतीत्य
र्थः दिव क्रीडादौ इत्यस्य देव इति रूपं तस्येत्यर्थः ध्यै चिन्तायामित्यस्य लिङि धीमहि इति रूपं छान्दसत्वात्सम्प्रसारणं दि
ग्मात्रमेतत् गायत्रीप्रशंसा यो प्राणायामप्रकरणे योगियाज्ञवल्क्यपराशरादिवाक्यैः पूर्वमस्माभिः कथिता अथ गायत्री

व्याख्याप्रसंगेगायत्रीशिरोमंत्रोपिव्याख्यायते प्राणायामप्रकरणेतस्यापित्रिरितिपाठात् शिरोमंत्रोयथा ॐआपोज्यो
तीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःस्वरोमिति अस्यार्थः भोआपस्त्वंज्योतिप्रकाशरूपोसि अतएवरसोमृतंचरसस्त्वरसोमृता
स्वादुरूपोअतएवामृतंतत्पानश्चेवमोभवतीति अमृतमेतज्जलानांअतएवब्रह्मरूपःहृद्धिकारकेअतएवभूर्भुवःस्वरिति
लोकत्रयाणांडौरत्नक इत्यर्थः अथजपविधिः तत्रशंखः कुशहस्तासमासीनाः कुशोत्तरीयोवाकुशपवित्रपाणिः
प्रागुदङ्मुखः सूर्याभिमुखोवा अक्षमालामादायदेवतांध्यायन्जपंकुर्य्यादिति कुशहस्तोकुशासनेहतनामासने
हर्षीतिकोशप्रात् आपस्तंबः दर्भेष्वासीनादर्भान्धार्य्यमाणःसोदकेनपाणिनाप्राङ्मुखःसावित्रीसहस्रकृत्वआवर्त्त
येत् शतकृत्वोवापरिमितकृत्वोवेति अपरिमितकृत्वइत्यनेनयद्यपिसंख्यानियमोनेतिगम्यते तथापिदशकृत्वइत्य
र्थोनसंग्राह्यः सहस्रपरमामितिवक्ष्यमाणवचनात्तथवासंख्यातयज्ञंतत्सर्वंनिष्फलंभवेत् इत्यसंख्यातजपस्य
निष्फलत्वश्रुतेः स्मृतिजपेपिवेदपाठजन्यफलमाह मनुः यत्तदक्षरमेतेतांतजपेद्व्याहृतिपूर्विकां संध्ययोरुभयो
र्विप्रोवेदपुण्येनयुज्यतेइति जपन्नासीतसावित्रीप्रत्यगातारकोदयात् संध्यांप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्य्यदर्शनात्
इति योगीश्वरवाक्ये संध्यांगमस्तदीर्घजपार्थमथाहसंध्यायामपितिष्ठन्नेदीदस्माणोकेजपंकुर्य्यात्समाहितः अथवा

मे॰टी॰
२३

23

प्राङ्मुखः कुर्याद्दक्षमाणक्रमेण तु इति योगीश्वरवचनादासीनश्चैत्सर्वाभिमुखएव जपं कुर्यात् तथा च मध्यमे ध्यामा
सीनः प्राङ्मुखो जपेदिति पुराणवाक्यात् जपसंख्यामाह मनुः ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् वाणप्र
स्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् व्यासः सायंप्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां
दशावरां गायत्रीं संस्मरेद्धीमान् हृदि वा सूर्यमंडले इति दशावरामित्युक्तेः दशभिर्न्यूनानां जपो भवतीति प्रयते गायत्रीं जपन्
संस्मरेदित्यर्थः शौनकः कृतोत्तानकरौ प्रातः सायं वाधोमुखौ ततः मध्ये स्कंदकरौ भ्योतु जप एवं उदाहृत इति यमः
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशनीं व्यासः अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशति
मेव च विधिना दशकं वापि त्रिकाले तु जपेद्बुधः इति अपिशब्देन सकृदपि जपेदिति गम्यते तथा समाहृत्यानाना तेषां द
शाभिः प्राप्नुयाद्दिवं विंशाहृत्या तु सा देवी नयते परमे पदे अष्टोत्तरशते जप्ता तारयेज्जन्मसागरात् सर्वेषां चैव पापानां सं
करे समुपस्थिते दशसाहस्रकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधने परं न गायत्र्याः समो मंत्रो न जपो वेदकात्परः न वासुदेवात्प
रो देवः इति व्यासो ब्रवीत् वयं वायुभक्ष्यो दिने तिष्ठन् रात्रीं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धेद्ब्रह्मवधादृते
इति तथा दशकृत्वः प्रजप्ता सा अह्ना यत्कृतं लघु तत्पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा शतं जप्ता तु सा महापात

कृतनाशनी कोटिजप्येन गायत्र्या यदीच्छति तदाप्नुयात् मनुः सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः महतोऽभ्यासयोगे
नत्वचेवाहिर्विमुच्यते योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः सब्रह्मपरमभ्येति मूर्तिमांस्त्रिवपावकः एतत्त्रिकं
प्रणवव्याहृतिसावित्रीतित्रिकमित्यर्थः एतां गायत्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तामित्यर्थः यमः न तथा वेदजप्येन पापं निर्दह
ति द्विजः यथा सावित्रीजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते न गायत्र्याः परं जप्यं न गायत्र्याः परं तपः न गायत्र्याः परं ध्यानं न गायत्र्या
परं व्रतं हारीतः सावित्रीजपतः पापेभ्यो विमुच्यते शते जप्ता मानसात्पूतो भवति सहस्रं जप्ता वाक्कृतात्पूतो भवति दशस
हस्रे जप्ता कायकृतात्पापेभ्यो मुक्तो भवति लक्षे जप्ता यदिच्छति तदाप्नोति काम्यजप्ये देशमाह योगीश्वरः अरण्ये गोष्ठे जला
न्ते वा जपेद्देवालये पि वा पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे सिद्धक्षेत्रे गृहेऽथवा एषां तारतम्यमाह शङ्खः गृहे त्वेकगुणं जप्यं
पादौ द्विगुणमुच्यते गवां गोष्ठे द्विगुणं अग्न्यागारे शताधिकं सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ गुह्यकाः राक्षसाः सि
द्धाः हरन्ति प्रसभं यतः सहस्रं शतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ एकान्ते च शुभे देशे जपन्ते न वक्रमेन च हस्तपार्श्वमवलोकय
न् उपाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ न चासमाहितमना न च संश्रावयन् ज
पेत् अपाश्रितः आसनरहितः बृहस्पतिः न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीन्नाचरेद्द्विजः कृतार्द्रेन नादेवासा नैकवासाः

सं॰टी
२४

समाहृतिः नजीर्णेनमलिनेनपरिक्लिष्टेनवाजपेत् व्यासः जपेकालेनभाषेत व्रतमोहादिकेषुच एतेषर्थेषामन्वेषुयथा
गच्छेद्द्विजोत्तमः अभिवाद्यततःविप्रं योगक्षेमंचकीर्तयेत् तस्मात्मासीनयाश्चोडवोशलपतितादिकान् दृष्ट्वातान्वाप्युप
स्पृश्यभाष्यस्नातात्पुनर्जपेत् इतियदातुजपादिषुमौनलोपस्तदाविस्मृतेत्रपठनेविस्मृतस्मरणेवाकार्यं तथाचयोगियाज्ञ
वल्क्यः यदिवागयमलोपःस्याज्जपादिषुकथंचन व्याहरेद्वैष्णवंमंत्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययं गौतमः गच्छतस्तिष्ठतोवापि
स्वेच्छयाकर्मकुर्वतः अशुचेर्वाविनामंत्रात्तत्सर्वंनिष्फलंभवेत् क्रोधेलोभेक्षुतेनिद्रानिष्ठीवनविजृम्भणे दर्शनेचम्ले
नीचानांवर्जयेज्जपकर्माणि एतानिनिमित्तेसंभवेप्रायश्चित्तमाह मणवश्चाचामेत् संभवेचेषांस्मरेद्विष्णुंसुरार्चितं ज्योती
षिचप्रपश्येत्कुर्याद्वाप्राणसंयमं अनलेनगात्रविप्रोयतीन्वापिविशुद्धेयेइति प्राणसंयमेप्राणायामे अग्रियोद्विजाति
स्तज्जातिश्रेष्ठानपश्येदितिशेषः योगीश्वरः आर्द्रवासाश्चयःकुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहं सर्वंतद्राक्षसंविद्याद्द्विजोन्नुचयत्कृते
बौधायनः कषायवासाःकुरुतेजपहोमप्रतिग्रहं नतद्देवानगमंभवेद्धव्यकव्यमथोहविः वशिष्ठः जपहोमोपवासे
षुधौतवस्त्रधरोभवेत् अलंकृतःशुद्धवासाःशुद्धात्मविजितेन्द्रियः हारीतः जपहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे धा
रयिताश्मदेवास्तुः सुवर्णरजतैःकुशैः चित्तोदर्भाःपथिदर्भाःयेदर्भायज्ञभूमिषु तेदर्भानिष्फलाःतस्मात्तान्सर्वान्स्य

रिवर्जयेत् पिंडार्थे ये स्तृता दर्भा ये तु कृते पितृकर्मणि सर्वेषामपि दर्भाणां तेषां त्यागो विधीयते नीवीमध्ये च ये दर्भाः ब्रह्मसू
त्रे च ये स्थिताः पवित्राणि तथा सर्वे यथा कायस्तथा कुशाः हस्ते हेतिः मनःसंहरणं शौचं मौनं मंत्रार्थचिंतनं अव्यग्रत्वम
निर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः इति आसने ब्रह्मितो जपं कुर्यादिति यदुक्तं तदर्थमासनान्याह व्यासः कौशेयं कंबलं चैव अजि
नं पदमेव च दारुजं तालपत्रं च आसनं परिकल्पयेदिति तथा कृष्णाजिने ज्ञानमोक्षः श्रीर्भवेत् व्याघ्रचर्मणि वशाजिते
व्याधिनाशः सर्वेष्टं चित्रकंबले इति वशावेव्यासाच प्रकृतत्वान्मृगी बाह्मीणां दुःखसंभवो वो ध्यावर्ज्यान्यासनान्याह स
पव च आसने चदारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसंभवः धरण्यां दुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यं छिद्रदारुजे तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्त
वं यनैतृणवात्रकुशव्यतिरिक्तं कुशाहृष्याकुशेनरायोपाठेति ग्रवंशाद्योकृतत्वात् पल्लवे अंकुरितपत्रे ते नवालपत्रेति
षयः जपस्त्रिविधः तथा च नारसिंहपुराणे त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधमे वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रि
धा मतः त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरं इति बृहस्पतिः विधियज्ञाज्जपयज्ञो वा विशिष्टो दशभिर्गुणैः उपांशु
स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः वाशिष्टः पुनः शांतिको जप्य उपांशु पौष्टिकः स्मृतः सशब्दश्चाभिचारः स्या
त्रिविधो जप उच्यते मनुः जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते अथ वावि

कादीनां लक्षणानि नरसिंहपुराणे यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः मंत्रमुच्चारयेद्व्यक्तं वाचिको जपः स्मृतः शनैरुच्चार
सं॰टी॰ येन्मंत्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन् किंचिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदं शब्दार्थ
२५ चिंतनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः इति बृहस्पतिः विनाशब्दं यस्तु जपस्फुलतिको द्विजच्छंदः उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मान
25 सं जपः इति द्विजच्छंदः श्रोत्रः दैवतारतम्यमाह विश्वामित्रः उत्तमे मानसे जप्ये उपांशु मध्यमे स्मृते अधमे वाचिके प्राहुः सर्व
मंत्रेषु वै द्विजाः वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशोः शतमुच्यते सहस्रं मानसः प्रोक्तो मनुविष्णुनारदैरिति ध्यायेच्च मनसा मं
त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् न कम्पयेच्छिरोग्रीवां दंतान्नैव प्रकाशयेत् योगीश्वरवचने मानसजपविषयं अथ जपमाला
तत्र शंखः सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फाटिकपद्माक्षेंद्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कुर्यात् कुशाग्रग्रंथिकृतां वाह
ल्लीयपर्वभिर्वा गणयेदिति आचारादर्शे सुवर्णस्फाटिकैर्द्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः अक्षमाला हि कर्तव्या प्रशस्ता स्मृतिरोत्तरेति
हारीतः शंखविद्रुममयी माला तथैवांगुलीपर्वभिः पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि स्कंदे सौवर्णरजतैस्ताम्रैः स्फाटि
टिकै रत्नकैस्तथा अरिष्टैः पुत्रजीवैश्च शंखपद्मैस्तथा मणिः कुशग्रंथिं च रुद्राक्षमक्षमेवोत्तरोत्तरं हारीतः शतं स्याच्छंखमणि
भिः सहस्रं स्वर्णधातुभिः स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते पद्माक्षैर्दशलक्षं तु पुत्रजीवकजपेन परिसंख्यानविय

॥

ते कुशाग्रेण्यावरुद्राक्षैर्मणिभिर्नासेव्यामाह प्रजापतिः अष्टोत्तरशतेनामाला उत्तमा सा प्रकीर्तिता: चतुःपंचाशिका वत्स मध्यमा
सा प्रकीर्तिता अधमा शोडशतेनित्यं सप्तविंशतिसंख्यया इति ब्रह्मपुराणे अजमासमरेखावपरिशुण्डोद्दानवा निखिलाग्रंथि
नावेगाग्रन्थामेद्रछिवर्जिता सशह्र्वेवलायातत्रुटितापाग्रंथिसंयुता भिन्नसूत्रेणग्रथितापाखंडस्यपुरीततनी मालाडःखप्रदा
षिवोग्रंथितानिपतेत्तभिः पाखंडस्पतिषछीसंवेयेइतितेनपाखंडसंवेपिनीपुरातनीत्यर्थः उमामाहेश्वरसंवादे अक्षिशैवा
विकमेस्यः संलिप्तः सर्वपातकैः नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्यतुधारणात् लक्षेनस्पर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिवाननात्
दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलं लक्षकोटिसहस्रस्यलक्षकोटिशतस्यच जपेनलभतेपुण्यंनात्रकार्याविचारणा
त् योगियाज्ञवल्क्यः अभावेनत्वमालायाः कुशाग्रेण्यावपाणिना जपएवहिकर्तव्यः एकाग्रमनसामदेति पाणिनाकथं
जपःकार्यः इत्याशंक्याह सएव अनामिकायामध्येवमध्यायःप्रक्रमेणतु तर्जन्यादिगतोतेवअक्षमालाकरेस्थिता
इत्यस्यार्थः अनामिकायामध्यास्थितोरेखोआदिकृता तदयःक्रमेणप्रदक्षिणावर्तेतर्जन्यादिमतोतेवाक्षमालाकरेस्थिते
ति कर्तव्येतीयंकरेस्थितामालाभवति एवंसतिमध्यमायोग्राधपर्वद्वयेवर्जमित्यवगम्यते मध्यमादिद्वयेजपकालेतुव
र्जयेत् एवंग्रहेविजानीयेहृषतेब्रह्मणास्वयंइति तेनोक्तेनतथातर्जन्यानस्पर्शेत् सूत्रेनकंपयेत्रयजपेत् अंगुष्ठस्यतुम

से॰टी॰
२८

ध्यसंध्यपरिवर्तसमाचरेत् इतिपरिवर्मचालने अंगुष्ठाग्रेणयजमेयजमेमेरुलंघने अमेरुणानेनयजमेनतत्सर्वंनिष्फलंभवेत्
गौतमः अंगुष्ठेमोक्षदेविद्यात्तर्जनीशत्रुनाशिनी मध्यमायनकामायानामिकापौष्टिकीमता कनिष्ठारक्षणीप्रो
क्ताजपकर्मणिशोभना अंगुष्ठेनतथाजप्यमन्यैरंगुलिभिःसह अंगुष्ठेनतथाजप्येकृतेतदफलंभवेत् इति ब्रह्मपुरा
णे अंगुष्ठेनजपेन्मोक्षेतर्जन्याअभिचारके मध्यमायनसंपत्तिःशांतिपुष्टिरनामिकेति गौतमः अनेनविधिनायस्तु
जपेकुर्यात्प्रयत्नतः प्रसन्नोविपुलान्भोगान्भुक्त्वामुक्तिंचविंदति इति पूर्वोक्तप्रकारेणजपंविधायसूर्यप्रदक्षिणांकु
र्यात् तथाचव्यासः विश्वतश्चक्षुनेनगायत्र्याजपनेनच यथाशक्तिजप्येनब्रह्मासमर्पयेत्ततःरविः उत्तरेशिखरेजाता
भूम्योपर्वतवासिनी ब्राह्मणैःसमनुज्ञातागच्छदेवीयथासुखंइति गायत्रींविसर्जयेदिति हारीतः सूर्यस्यात्मावर्ते
ति अस्यार्थः गायत्रीजपानंतरं सूर्यस्याहन्नन्वावर्ते इति मंत्रेणसूर्यप्रदक्षिणंकुर्यात् प्रदक्षिणीकरोति तथाहमेवस्
यंतदेवानकुर्यामिति तदनुवर्तनेन········ मेफलेप्राप्नोमीत्यर्थः अत्रान्वावर्ते इति उत्तमपुरुषैकवचने एतेन्मंत्रस्या
सूर्यऋषिर्यजुश्छन्दः सूर्योदेवतासूर्योपस्थानेतिविनियोगः इति गायत्रीजपानंतरंकमशाखिब्रह्मयज्ञंकुर्यात् तत्स्व
रूपमाह्निकेदोगपरिशिष्टे यच्चक्रतिजपःप्रोक्तोब्रह्मयज्ञःसउच्यते सचार्वाक्तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः वैश्वव

सानेवानाम्नत्रैर्नैनिमित्तिकादितिकतेनिमित्तकादिति अस्यार्थः अन्येनामित्तिंन संभवे पूर्वोक्तकालादन्यत्राकार्य इति यो
गीश्वरः आदावारभ्य वेदंतस्ताध्याय यथा परिक्रमात् यदधीतेन्वहं शक्त्या सस्वाध्याय इतिस्मृतः तदनुष्ठानमाह शौनकः
ग्रामाद्वोदग्वा ग्रामान्निः क्रम्याप्लुत्यशौचयज्ञोपवीत्याक्लिन्नवासदर्भानां येसकलोत्तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थानेकृत्वादक्षि
णोत्तरौपाणीसंधायपवित्रवंतौ द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्यवायथायुक्तमात्मानंमन्येततथायुक्तोऽधीयीत
स्वाध्यायं ॐपूर्वाव्याहृतिः सावित्रीमन्वाह यश्चाद्यार्थवेदाः सर्वामितिन्नतीयकं यावन्मन्येतावदधीत्येतयापरिदधातीति
नमोब्रह्मणइति अक्लिन्नवासा अनार्द्रवासा उत्तीर्यप्रागग्रैः कुशैर्निविडरमासनेकृत्वा उपस्थमुपस्थाकृतिपादद्व
येकृत्वा यथावायुक्तमात्मानंमन्येतयथासमाहितमात्मानंमन्येततथास्वाध्याये तदेवमधीयीत पठेत् ॐकारश्च
वैव्याहृतिः सावित्रीपादमर्धं सर्वांवापठेत् अथवावेदेषुयावत्परिमितिमध्येतमन्येत इत्युक्तेतावदधीत्य नमोब्रह्मणे
इत्येतयाऋचापरिदधातिपरिधानंत्रिपठने एवं वायमर्थउक्तोभवति सकलनिगमाध्यायिनादिमारभ्यवेदपाठेन
ब्रह्मयज्ञः कार्यः तदेकदेशाविदानविआदित्यनवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमंडलब्राह्मणयन्मतमपाठेनब्रह्मय
ज्ञः कार्यः गायत्रीमंत्रविदानव्याहृत्यादिनाप्रणवादिनोवेति अन्यापि पुराणेतिहासानियविज्ञाणिब्रह्मयज्ञासि

ध्यर्थैर्पाठेन तथा च याज्ञवल्क्यः वेदाथर्वणोपनिषदः सेतिहासानि शक्तितः जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं ज
से॰टी॰ पेत इति यदि तर्पणात्पूर्वं ब्रह्मयज्ञः संभवः तदा मनुष्ययज्ञानंतरमेव कार्य्यः कूर्मपुराणे यदि स्यात्तर्पणादर्वाक्
२७ ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेदिति स च ब्रह्मयज्ञो ग्रामाद्बहिरेव प्रशस्तो यदि
प्रातराहुतेः पश्चात्क्रियते अपां समीपे नियतो नैत्यकं वि[illegible]मास्थितः सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्ये समाहितः इति
स्मृतेः श्रुतिरपि ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छदिर्दर्श उदीच्यां वोदित आदित्य इति अत्रोदित्य इत्या
भिधानात्सूर्योदयानंतरं सकलाहः प्रशस्तो निमितो न तु यथा परणपगमने वै वाशेषेभ्यो वेदाभ्यासो हि ये च या मनुः
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि
चाफला तथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु
गच्छति सान्वयः शंखलिखितौ नष्टस्वेशातवत्कुर्यात्नमामधीत्यानो विद्यामधीयीतान्यत्र वेदांगस्मृतिभ्यः व्यासः
श्रुतिस्मृतिश्च विप्राणां नयने देवनिर्मिते काणः स्यादेकया हीनो द्वाभ्यामंधः प्रकीर्त्तितः मनुः तयोर्विशेषैर्विविधै
र्व्रतैश्च विविधैर्नोदितैः वेदः कृत्स्नोऽधिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मना योगीश्वरः वेदाधीतो न येच्छुद्धिं प्रशस्तो नरकः पदः

नयेन्नष्टेनयेन्नवर्गेषुनराहृनिलक्षणे अक्वाद्यमप्यधीयीतमार्गेणोक्तेनयर्मवित् नतोवचनरीवेदानन्यायेनकदाचन
ब्रह्मयज्ञस्तुनत्नातमधीयीतादवाप्नुयात् सब्रह्मलोयमेयुक्तोनरकेप्रतिपद्यते मनुः ऋग्यजुः सामवैकेवध्यायतो
यिगतोद्विजैः पात्रतमापादायनक्रमेणसवह्वपि योगिध्वरः नासैयममधीयीतानारयंतिकदाचनः ऋगेकसैयमस्य
स्यधीतोनारयिदपि अमायात्रियध्यान्समाग्रायोमधुच्छनेयपः नश्पंतिपात्रदोर्वल्यात्तरसाभोजनेनतथा इतिवेदप्रशं
सा तत्रकर्मपुराणे व्याससंहितायांवेदार्थप्रशंसार्थं नवेदपाठमात्रेणसंतोषंकारयेद्बुधः पाठमात्रवसानस्तुपं
केगौरिवसीदति योधीत्यविधिवद्वेदंवेदार्थंनविचारयेत् ससान्वयः शूद्रसमः पात्रतांनोपपद्यते व्यासः वेदस्याध्य
यनेसर्वेयमेषामस्यचापियात् अज्ञानतार्थंतत्सर्वंतुषाणांकण्डनेयथा यथाहिभारसंवाहीनतस्यभजनेफले द्विज
स्तथार्थंनभिज्ञोनवेदफलमश्नुते तथापाठमात्रवतोनित्यंद्विजातौ स्यार्थवर्जितान् अनेनकोल्केवलमपिसफलताय
कल्पिते हृहयमः स्याणुरप्यंभारतमाह्नः किलाधीत्यवेदनविवेदयोर्थंयोर्थवित्सकलभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानवि
धूतपाप्मेति व्यासः योधीतेनार्थंतत्त्वज्ञस्तस्यतद्धारहेतुणोयथा भारवाहीवभृतकः केवलंक्लेशभाग्भवेत् तस्मादर्थं
परिज्ञानेयत्नः पीयोविजाननः ज्ञानेकर्मचसंयुक्तेमन्त्रार्थंकथितेमया अधीतेक्रतिसंयुक्तंयुक्तेश्रेष्ठेनकेवलम्

अधीत्य यत्किंचिदपि वेदार्थाधिगमे रतः स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मोनुष्ठेर्विद्विजः वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वस
सं॰टी॰ २८ न् इहैव लोके तिष्ठन्वै ब्रह्मभूयाय कल्पते सम्यक् चिंतेत्लोकमप्येकेनाधीतं विशिष्यति चतुराममपि वेदानां केवलाध्ययना
द्विजः तथा अन्नेभ्यो ग्रंथिनः श्रेष्ठा ग्रंथिभ्यो धारिणो वराः धारिभ्यो ह्यर्थतत्त्वज्ञास्तेभ्योप्यध्यात्मचिंतकः इति वेदार्थप्रसं
शा ऋष्यर्षिदेवताछंदोब्राह्मणविनियोगज्ञानप्रशंसा तत्र योगीश्वरः यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छंदश्च दैवतम्
विनियोगं ब्राह्मणं च मंत्रार्थज्ञानमेव च एकैकस्य ऋषीणां स वो ध्यातिथिवद्भवेत् देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्य
त्र न संशयः व्यासः एकैकेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति वै यो द्विजः अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु मंत्रे मंत्रे
प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन वै विज्ञाने परिपूर्णे तु स्वाध्यायफलमश्नुते छंदांस्ययातयामानि भवंति फलदानि च
पि श्रियश्च लभते सोत्र धर्ममायुश्च विंदति दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह तिष्ठते तत्र धर्मात्मा तस्यैव
प्रजापतिः योगीश्वरः आर्षं छंदश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता अविदित्वा तु
यः कुर्याद्यजनाध्ययने जपं होममंतर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् आपद्यते स्थाणुं गर्त्तं वापि प्रमीयते यात
यामानि छंदांसि भवंत्यल्पफलान्यपि अंतर्जलादिके जप्ये इतरेषामजानतो नाधिकारोस्ति मंत्राणामेवं श्रुतिनिदर्श

२८

ने अल्पमात्रं फलं तस्य होमादन्तर्जलाज्जपात् स्वाध्यायाद्यजनाच्चैव भवते नात्र संशयः व्यासः अविदित्वा ऋषिं छन्दो
दैवतं योगमेव च योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः छन्दोगब्राह्मणमपि यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतवि
नियोगेन ब्राह्मणेन याजयति वाध्यापयति स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यते पापीयान्भवति यातयामानि छ
न्दांसि च भवन्ति अथ यो मन्त्रे वेदे सर्वमाप्नोत्यथ यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति तस्मान्मन्त्रे विद्यात् इति योगीश्वरः ऋ
षिणा येन यद्दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषिभावस्तदार्षकः छन्दो नाच्छेद उद्दिष्टं वासीदवाकृते
आत्मा संच्छादितो दैवैर्मृत्योर्भवति बिभ्यता आदित्यैर्वसुभिः रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या
च देवता तदाकारं भवेत्तस्य देवता दैवतोच्यते पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कामार्थमेव च अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियो
गः स उच्यते निरुक्ते यस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजने प्रतिष्ठाने स्मृतिश्चैव ब्राह्मणे वाभिधीयते एवं पञ्चविधि
प्रोक्तं जपकाले त्वहं स्मरेत् होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा यजुर्वेदभाष्यस्मृतः स्वरो वर्णोऽक्ष
रो मन्त्रा तत्प्रयोगार्थ्यमेव च मन्त्रजिज्ञासमात्रेण वेदितव्यं पदे पदे कात्यायनः वेदार्थतत्त्वज्ञानी च ब्राह्मणो यत्नवा
न्भवेत् यथावध्यस्य सर्वस्य चतुर्वेदसमादकः तस्मान्नायोगी वेदो ब्राह्मणस्याविमात्रे वार्थं सर्वकमध्येतव्यं नके

मे॰टी॰
२९
29

वलेपाठमाहैचमिति महाभाष्येपि दुष्टः शब्दःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाहुः सवाग्वज्रोयजमानंहि
नस्तियथेन्द्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति अस्यार्थः इन्द्रस्याभिचारंत्वष्टारब्धस्तमेवेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मंत्राभिहतस्तत्रश
त्रुर्वर्धस्वेतिमंत्राभिहतस्तत्रशत्रुशब्दः शातयितृत्वंग्राह्यितोनक्ववार्थस्तत्रैवइन्द्रस्यशातयिताभवेत्यस्यार्थंज्ञानायतत्पुरु
षायोतके अंतोदात्तेप्रयोक्तव्ये स्वरभिजायवहुव्रीहियोतकआद्युदात्तःप्रयुक्तस्तत्रैवइन्द्रवहत्रस्यशातयितासेपतइ
तिवृत्रामिन्द्रशत्रुशब्दोहवान् स्वरापराधातेद्दमिति तथा यस्तुप्रयुक्तेकुशलोविशेषेशब्दानांयथावद्व्यवहारका
लेसोनेत्यमाप्नोति जयपरत्रयोगयोगाविद्युष्यातिवापशब्दैरिति तथा अविद्वांसःप्रत्यभिवादेनाम्नायेनप्लुति
विदुःकामंतेषुतुविप्रोष्यस्त्रीष्विवायमहंवदेत् योवाइमांपदतःस्वरतोवावावैवेदधीति मत्वार्त्विजीनोभवतीति अ
तोपि चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोऽस्य त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यां२आवि
वेश इति एतद्व्याख्यानपरैःपाणिनीयमतदर्शनश्लोकोनामाख्योनानिपातोपसर्गाःशृंगाणित्रिकालयात् का
येतार्थंनाम्नःपाशब्दःसप्तविभक्तिदाःउरःकंठःशिरोवद्धावृषेःमेकामवर्षणात् महोदेवोमहतायत्नातःसा
दितिवस्कृतिः एकशब्दःसम्यक्ज्ञातःसंप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुक् भवतीति मनुरप्याह यश्चाव्यावा

सं·टी· वै यश्चमीमांसतेधरं तावुभौपुण्यकर्माणौपंक्तिपावनपावनौ भवितः शब्दब्रह्मणिनिष्णातः परब्रह्माधिगच्छ
३० ति इतितथा सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चेन्दुतारकवत्प्रमंडलितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्व
वेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्यज्ञानेभवतिमातापितरौवास्यस्वर्गेलोकेमहीयते इत्यलंविस्तरेण महोजिदीक्षितात्मजाकु
ताब्रह्मप्रकाशिकोव्याख्येयंसंध्यामंत्राणांमिश्रेणवनमालिना वेदार्थज्ञानेनशंकाविशावेदार्थवादिना मध्याख्ये
येसमालोकयन्तुतन्दस्मतामम इतिश्रीमहोजिदीक्षिताशिष्यकुरुदेवनिवासिमहेशमिश्रात्मजवनमालिमिश्र
विरचितासंध्यामंत्रव्याख्याब्रह्मप्रकाशिकासमाप्ता शंशुभंहरिः ॥ ❖ ॥ ❖ ॥

30

व्याख्यासं ध्यारोली· ५३८ पडे ३·

संवत् १९३२ मार्ग प्र· २

वासदेव लखारी तस्ये जमा